

Мархан 2 с.

327-1

ФИЛИАЛ ТОЧКИНИ АКАДЕМИЯИ ЗАБОНИ СССР
ИСТИҚАТИ ТУЗУШ, ЗАБОН ВА АДАБИЯТ

БОБОЧОН ИБРАХИМЖОН
ДУТМУЛЛО БУВУРҒОНДА

МОРФОЛОГИЯИ ЗАБОНИ ТОЧКИ

НАВРОЙИ ДАВЛАТИ ТОЧКИНОН
СТАНИСВОТ

ЕВ_1941_AKS_302

ФИЛИАЛИ ТОЧИКИИ АКАДЕМИЯИ ФАНҶОИ СССР
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, ЗАБОН ВА АДАБИЁТ

БОБОЧОН НИЁЗМУҲАММАДОВ
ва
ЛУТФУЛЛО БУЗУРГЗОДА

МОРФОЛОГИЯИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Обзорный доклад

НАШРИЁТИ ДАВЛАТИИ ТОЧИКИСТОН
ШУЪБАИ ТАЪЛИМ-ПЕДАГОГӢ
СТАЛИНОБОД 1941

7016

На таджикском языке

**Б. Ниязмухаммадов и
Бузург-зода**

Морфология таджикского языка

Таджикгосиздат, Сталинабад, 1941

Мухаррири масъул: *Ғафуров М.*

Ба чопаш ичозат дода шуд 31/V-41. Формати қоғаз 60×92. Ҷузъи ҷопӣ 4,5.
Ҷузъи авторӣ 4,85. Тираж 4100. КЛ 1170. Заказ № 808. Нархаш 2 с.

Сталинобод, Комбинати Полиграфӣ Т.-П. КХСМ РСС Тоҷикистон.

МОРФОЛОГИЯ.

МУҚАДДИМА.

I.

Морфология яке аз қисмҳои грамматика мебошад. Грамматика илмест, ки дар хусуси сохти забон баҳс мекунад. Грамматика аслаш сухани грекест (юнонист). Дар замонҳои қадим грекон хат навиштан ва хонданро ёд мегиранд. Барои дуруст хондан ва навиштан донишмандони грек (юнон) қоидаҳо ба вучуд меоваранд. Дар ибтидо ба қоидаҳои „хонда ва навишта тавоништан“ грамматика ном медиҳанд. Бо инкишофи ҷамъият хат ҳам таракқи мекунад. Дар байни халқҳо паҳн шудан мегирад. Дар баробари хондан ва навиштан қонунҳои забонро ҳам меомӯзанд. Акнун грамматика ба маънои илме ҳам, ки қонунҳои ин ва ё он забонро омӯзад, қор фармуда мешавад.

Сохти забони мо бисъёр мураккаб ва печ дар печ мебошад. Нутқи мо ба ҷузъҳо—ҷумла ва калимаҳо ва элементҳои аз ин ҳам майдатарин овозҳо, ки фикр ва мафҳумҳоро ифода мекунанд, ҷудо мешавад. Грамматика ин ходисаи мураккаби сохти забонамонро ба қисматҳо ҷудо карда, дар сурати ба якдигар вобастагӣ меомӯзад. Ба ҳамин равиш, се қисми асосии грамматика ба вучуд меояд: фонетика, морфология, синтаксис.

Фонетика аз калимаи *фоне*, ки дар грекӣ маънояш овоз мебошад, гирифта шуда, маънои луғавияш илми овоз аст, аммо фонетика умуман дар бораи овозҳо не, балки дар хусуси овозҳои нутқи инсон баҳс мекунад. Фонетика ташкил ёфтани, тағйир ёфтани, дигаргун шудани овозҳои нутқамонро меомӯзад. Ба ҳамин равиш, фонетика яке аз қисмҳои грамматика буда, илмест, ки ҷиҳати овозии нутқро меомӯзад.

Морфология ҳам сухани грекӣ буда, аз калимаи *морфе*—шакл гирифта шуда, маънояш илм дар бораи шаклҳо мебошад. Морфология категорияи калимаҳо (хиссаҳои нутқ), сохта шудани онҳо, воситаҳои пайвастании калимаҳоро меомӯзад. Ба ҳамин тариқ, морфология ҳам яке аз қисмҳои асосии грамматика буда, илмест, ки дар бораи калимаҳо, сохти онҳо, воситаҳои ба якдигар пайвастании онҳо баҳс мекунад.

Яке аз қисмҳои асосии грамматика синтаксис буда, илмест, ки дар хусуси ҷумла ва сохти он баҳс мекунад. Синтаксис ҳам сухани грекӣ буда, маънои сохтро доштааст. Аз ҳамин ба маъноҳои номи илм дар бораи сохт, илм дар бораи қонунҳои сохта шудани ҷумлаҳо гузаштааст.

Барои нағз ёд гирифтани забони адабӣ, ки барои мо зарур аст, махсусан барои нағз азхуд кардани намуди китобатии он,

бояд ки қонунҳои ӯро омӯзем. Қонунҳои забони гуфтугӯӣ ва адаби-ро, чунонки аз гуфтаҳои боло равшан мегардад, грамматика меомӯзад. Пас, бояд мо грамматикаро нағз ёд гирем.

Омӯхтани грамматика дигар аҳмиятҳои калонро ҳам дорад. Чунонки Маркс ва Энгелс исбот кардаанд, забон аз тафаккур чудо намешавад, балки вай (забон) шакли ифодаи шуури инсонист. „Забон шуури реалӣ мебошад“ (Маркс). Бо омӯхтани забон аз қонунҳои ӯ мо қонунҳои ифода кардани фикрҳо, мафҳумҳоро ёд мегирем. Инак, грамматика барои кушода шудан ва тараққӣ додани фикрҳомон аҳмияти калон дорад.

Ғайр аз ин, агар қонунҳои забони модариро нағз омӯзем, қонунҳои забонҳои дигарро ҳам ба осонӣ фаҳмида мегирем ва азхуд мекунем.

Қисматҳои грамматика ба ҳамдигар вобастагии зиҷ доранд. Барои омӯхтани морфология бояд ба дараҷаи матлуб аз фонетика хабардор бошед, бе ин ҳеҷ мумкин нест. Инчунин барои омӯхтани синтаксис аз морфология маълумотҳои заруриро бояд донист. Барои омӯхтани морфология низ аз синтаксис баъзе чизҳоро доништа гирифтани зарур аст.

Бинобар ин, дар хусуси ҷумла ва сохти он ҳам, ки аз соҳаи синтаксис мебошад, дар ин ҷо маълумоти умумӣ дода мегузарем. Дар баёноти минбаъда ҳам вобастагии ин ду ҳиссаи калони грамматика ба хонанда равшан мегардад.

II.

ҶУМЛА ВА КАЛИМА.

Мо дар ҳангоми гап задан фикрҳомонро баён мекунем. Масалан: *Мо нагоҳӣ хестем. Ба саҳро рафтем. Колхозчиён пахта мечинанд.*

Дар ин парча се фикр баён карда шудааст: фикри якӯм—*мо нагоҳӣ хестем*, фикри дуюм—*ба саҳро рафтем*, фикри сеюм—*колхозчиён пахта мечинанд*. Ҳар кадом фикри ифода кардашудагӣ сетагӣ маъноҳои ҷудогона дорад. Дар фикри „ба саҳро рафтем“ **саҳро** ва **рафтем** мафҳумҳои ҷудогонро ифода мекунанд. Аммо **ба** барои алоқаи мафҳумҳои дигар (**саҳро** ва **рафтем**) хизмат карда, сӯи ҳаракатро нишон медиҳад.

Ҳар кадом фикри баён кардашудагӣ ҷумла ном дорад. *Мо нагоҳӣ хестем* ки як фикрро ифода мекунад, як ҷумла мебошад. Ҳар кадом мафҳуми ифода кардашудагӣ калима номида мешавад. Дар ҷумлаи *мо нагоҳӣ хестем*, се мафҳуми ҷудогона ҳаст: *мо*, *нагоҳӣ*, *хестем*. Ҳар кадоми инҳо як калима аст. Баъзе калимаҳо муносибати аъзоҳои ҷумларо нишон медиҳанд (монанди **ба**). Баъзе калимаҳо ба мазмуни ҷумла ё ки ба аъзоҳои ҷумла тобишҳо медароранд. *Магар Аҳмад наомадааст?* Баъзе калимаҳо ҳиссиётро ифода мекунанд: *Эҳе! Эҳ! Уфф...*

Ҳамингуна, он ҳиссаи нутқамон, ки маънои ҷудогонро дошта ё маънои мустақил ва ё маънои номустақилро, яъне алоқаи аъзоҳои ҷумларо мефаҳмонад ё ки ба мазмуни ҷумла ё ба маънои аъзоҳои

он тобишҳои маъноӣ медарорад ва ё ҳиссиёти даруниро баён мекунад, калима номида мешавад.

Чумлаҳое ки дида гузаштем, ҳар кадомашон аз се калимаи ба ҳам алоқаманд таркиб ёфта буданд. Чумлаҳо на танҳо аз як чанд калима, балки аз як калима ҳам иборат шуда метавонанд, яъне бо як калима ҳам фикреро ифода кардан мумкин мешавад. Масалан: *Фаръеди касе шунда шуд. Чура ба таги дар рафта пурсид:*

- *Кист?*
- *Рафиқат.*
- *Даро!*
- *Ҳозир.*

Ҳар кадоми ин калимаҳо (*Кист, Рафиқат, Даро, Ҳозир*) дар ҳамин ҷо фикрҳои ҷудогоноро ифода мекунад. Пас ҳар кадоми онҳо як чумла ҳастанд.

Гуруҳи калимаҳои ба ҳамдигар алоқаманд ва ё калимаҳои ҷудогоное ки фикри томо ифода мекунанд, чумла номида мешаванд.

Чумлаҳо, чунонки гуфта гузаштем, аз калимаҳои ба ҳам алоқаманд таркиб меёбанд. Ҳар кадом калимае ки дар чумла ҳаст, вазифаи муайянеро иҷро мекунад: аъзои чумла мешавад, алоқии калимаҳоро нишон медиҳад, ё худ ба маънои чумла ё аъзои он тобишҳо медарорад.

Калимаҳое ки маънои мустақил дошта, ба ягон савол ҷавоб медиҳанду аъзои ҳақиқии чумла мешаванд, калимаҳои мустақилмаъно ном доранд.

Масалан, дар чумлаи *мо дина истироҳат кардем*—се аъзои чумла ҳаст. Кӣҳо истироҳат карданд?—*Мо*. Шумо чӣ кор кардед? *Истироҳат кардем*. Кай истироҳат кардед?—*Дина*. Ҳар сеи онҳо ба яке аз саволҳо ҷавоб мешаванд ва ба сари худ маъное ҳам доранд. Пас, сеяшон ҳам калимаҳои мустақилмаъноанд.

Баъзе калимаҳо, ки дар чумла ба сари худ маънои мустақил надошта, фақат барои нишон додани алоқии аъзоҳои чумла хизмат мекунанду ба ҳеҷгуна саволҳо ҷавоб намешаванд, аъзои чумла шуда наметавонанд ва ба состави аъзоҳое ки ба онҳо вобастаанд, дохил мешавад. Ингуна калимаҳо калимаҳои ёридиҳанда номида мешаванд. Масалан, дар чумлаи *ман шуморо ба мусобиқаи социалистӣ даъват мекунам* калимаи *ба* ба сари худ маъно надорад, балки вобаста ба аъзоҳои дигар (*мусобиқа*) буда, ба состави он дохил мешавад. Бинобар ин ин калима ёридиҳанда ҳисоб меёбад.

III.

АЪЗОҲОИ ЧУМЛА.

Аъзоҳои асосии чумла ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав. Сараъзоҳо ҳам дар навбати худ ба ду ҷудо мешаванд: мубтадо ва хабар. Он аъзои чумла ки гап дар бораи

он меравад, сохиби ҳаракат ё хоссаи баён кардашудагӣ мебошад, мубтадо ном дорад.

Масалан: 1. Лолахо шукуфтанд. 2. Колхозчиён баъд аз киштукор сайр ташкил карданд. 3. Қаламаи шикаст.

Дар ин ҷумлаҳо гап дар бораи калимаҳои лолахо, колхозчиён, қаламаи рафта, онҳо сохиби хосса ва ҳаракат мебошанд. Бинобар ин онҳо мубтадо ба шумор мераванд.

Чизе ки дар хусуси мубтадо ба тарзи хабар ё ҳукм гуфта шудааст, хабар номида мешавад.

Масалан: 1. Баҳор омад, баҳор омад,
Баҳори лолазор омад.

2. Ин китоб аст. 3. Қалами бародарам гум шуд. 4. Ман ёфта додам.

Дар ин мисолҳо калимаҳои омад, китоб аст, гум шуд, ёфта додам, дар хусуси мубтадо ба тарзи хабар ва ҳукм гуфта шудаанд, бинобар ин ин калимаҳо хабар ҳисоб меёбанд.

Аъзоҳои ҷумла, ки ба сараъзоҳо ё ки аъзоҳои ба онҳо алоқаманд вобаста буда, онҳоро эзоҳ мекунанд, шарҳ медиҳанд, равшан мекунанд ё ки пурра мекунанд, аъзоҳои пайрав номида мешаванд. Масалан: дар ҷумлаи баҳори лолазор омад—калимаи баҳор мубтадо, калимаи омад хабар, калимаи лолазор вобаста ба мубтадо (баҳор) буда, чигунагии онро муайян мекунад. Дар ҷумлаи Сталинҷон ту моро раҳнамоӣ (Лоҳутӣ)—калимаи моро хабар (раҳнамоӣ)-ро пурра мекунад. Дар ҷумлаи шаб бисъёр осуда хобидам—калимаҳои шаб ва осуда бо хабар вобаста буда, вақт ва тарзи ҳаракатро равшан мекунад, калимаи бисъёр ба калимаи осуда вобаста буда, тарзи ҳолро нишон медиҳад. Бинобар ин дар ҷумлаҳои болонгӣ калимаҳои лолазор, моро, шаб, бисъёр, осуда аъзоҳои пайраванд.

Аъзоҳои пайрав аз рӯи вазифашон ба се ҷудо мешаванд: муайянкунанда, ҳолшарҳкунанда, пуркунанда.

Он аъзои ҷумла, ки чигунагии предметро нишон медиҳад, адад, хосса ё ки сохиби чизро муайян мекунад, ба кадом чиз чӣ нисбат доштани чизро нишон медиҳад, муайянкунанда ном дорад. Масалан, *шоҳмоти нағз, қалами сурх, пӯстлохи дарахт, дарси якӯм, якӯмин кор, понздаҳ кас, бисту панҷ нафар талаба*.

Дар ин мисолҳо нағз, сурх, дарахт, якӯм, якӯмин, понздаҳ, бисту панҷ, бо исмҳои шоҳмот, қалам, пӯстлох, дарс, кор, кас, талаба вобаста буда, чигунагии онҳо, аз кадом ҷинс будан ва адади онҳоро нишон медиҳанд, пас, онҳо дар ин таркибҳо муайянкунанда шуда омадаанд.

Он аъзои ҷумла, ки тарз ва мавриди ҳаракати хабарҳои феълро нишон медиҳад, ҳолшарҳкунанда меномем. Масалан: *Ман музикаро бисъёр дӯст медорам. Зуд биёед, ки ба концерт дер намонем*.

Дар ин мисолҳо калимаҳои бисъёр, зуд—ҳолшарҳкунандаанд, зеро ки тарзи иҷрои феълҳои дӯст медорам, дер намонем-ро равшан мекунанд.

Он аъзои пайрави ҷумла, ки объекти таъсир, чизе ё ки ҷое

ки ҳаракат он чо воқеъ мешавад, аз он чо сар мешавад ё худ интиҳо ва ё ин ки мақсад ҳам сабаби ҳаракатро нишон медиҳад, пурқунанда меноманд.

Масалан: *Ман „Ғулмон“-ро (чиро)? хонда баромадам. Пас ба Аҳмад (ба кӣ?) додам.*

Хоҳ муайянқунанда, хоҳ равшанқунанда ва хоҳ пурқунанда аз рӯи вазифашон ба гурӯҳҳо чудо мешаванд.

IV.

АЛОҚАИ КАЛИМАҲО ДАР ҶУМЛА ВА ХЕЛҲОИ АЛОҚА, КАЛИМАБАНДӢ.

Ҷунонкн дар боло дида гузаштем, барои ифода кардани фикр ва мақсадҳо, дар нутқ калимаҳо ва ҷумлаҳо ба ҳамдигар бо қонунҳои муайян алоқаманд мешаванд. Дар забони тоҷикӣ дар ҷумла чунин хелҳои асосии алоқаи калимаҳоро мебинем: алоқаи баёнӣ, алоқаи таъинӣ, алоқаи пурқунандагӣ, алоқаи ҳамчинсӣ.

Алоқаи баёнӣ он алоқаест, ки байни мубтадою хабар воқеъ бошад: *Сангин меҳонад, ӯ аълоҷӣ аст, колхозчиён плани кишти тирамоҳиро аз мӯҳлат пеш иҷро намуданд.*

Алоқаи таъинӣ он алоқаест, ки байни аъзоҳои ҷумла, ки яке дигареро ё аз ҷиҳати соҳибӣ ва ё аз ҷиҳати ададу хосса ва ё нисбат доштан ба касе ё чизе муайян ва равшан мекунад, воқеъ гардад.

Ин бародари ман.

Ман қалами хуб дорам.

Ин якӯмин кори ман аст.

Додараки ман дина як китоби хуб харидааст.

Алоқаи пурқунандагӣ он аст, ки байни аъзоҳои пайраву хабар воқеъ мебошад:

Ман китобе харидам.

Зулфия пионеронро ба мусобиқаи социалистӣ даъват карда аст.

Алоқаи ҳамчинсӣ он алоқаест, ки байни аъзоҳои ҳамчинси ҷумла воқеъ бошад.

Мо дар Ленинобод ҳавлию боғ дорем.

*Модарам, падарам ва додаронам дар он ҷо зиндагӣ меку-
нанд.*

Ҳамаи ин алоқаҳо якҷоя калимабандӣ ном дорад. Аз мисолҳои дар боло нишон додашудагӣ ҳам равшан мегардад, ки калимабандӣ ба воситаҳои гуногун ифода карда мешавад (бо ёриди-ҳандаҳо, бо тағйир додани шакли калима, илова кардани ҳиссаҳои морфологӣ). Аз ҳамин сабаб ҳам дар алоқаи синтаксисӣ маънои худашонро дигар накарда, дар шаклҳои гуногун омодани калимаҳоро мебинем: *Қалам харидам. Қаламат канӣ? Қаламам гум шуд. Қаламатро деҳ.*

Акнун бояд таркиби калимаро дида гузарем.

V.

СОСТАВИ КАЛИМА.

Калимаҳоро на танҳо дар ҳангоми калимабандӣ, балки берун аз алоқаи синтаксисӣ ҳам ба шаклҳои гуногун мебарорем. Аммо тағйир додани шакли калима берун аз алоқаҳои синтаксисӣ (яъне калимабандӣ) барои ифодаи маънои нав хизмат мекунад, яъне ба ин восита маънои калима дигар карда мешавад: **сабз** (*сифат*)—**сабзӣ** (*ном—исм.*) **хӯр** (*феъли фармоиш*)—**хӯрок** (*ном—исм.*). Ба ҳамин тариқ, мебинем ки бештарини калимаҳо ҳам ба ҳиссаҳои асосии маънодор ва ҳиссаҳои аҳмияти маъногӣ доштагӣ чудо мешаванд. Масалан: калимаи **оҳангар** ба ду қисм чудо мешавад: **оҳан-гар**. Қисми **оҳан** маънои асосиро фаҳмонда, дар калимаҳои **оҳанин** (*аз оҳан сохта шудагӣ, оҳансифат*), **оҳани ароба** ва монанди инҳо ҳам маънои асосии худро дорад. Ҳиссаи **гар** ҳам маъно дорад, аммо маънои ин дар вақти якҷоягӣ бо ҳиссаи аввала аниқ мешавад, ва машғулияти қасро ки бо чизе вобаста аст, нишон медиҳад. Ин ҳисса ҳам бо ҳамин маъно дар калимаҳои дигар низ воҷеҳурд: **Коргар, заргар, чармгар, мисгар**. Калимаи **қаламдон** ҳам ба ду ҳисса чудо мешавад: **қалам** ва **дон**. Ҳиссаи дуюми ин (**дон**) маънои ҷом (*зарф*)-ро фаҳмонда, дар калимаҳои **нондон, тирдон** ҳам ба ҳамин маъно воҷеҳурд.

Баъзе аз калимаҳоро фақат ба ду не, балки ба чандин ҳиссаҳо ҳам чудо кардан мумкин аст. Масалан: калимаи **сиёҳидонча** ба чор ҳисса чудо мешавад: **сиёҳ-ӣ-дон-ча**. Хар кадом аз ин ҳиссаҳо маъно доранд: **сиёҳ**—рангро мефаҳмонад, **ӣ**-ба ҷи нисбат доштани чизро мефаҳмонад, **дон**-зарфро ва **ча** хурд будани он чизро нишон медиҳад.

Ба ҳамин тариқа, ғайр аз ҳиссаи асосӣ ҳиссаҳоеро ҳам мебинем, ки маънои ҷудогона доранд ва маънои ҳар кадоми онҳо дар вақти ба ҳиссаи дигар ҳамроҳ шудан аниқ мешавад.

Бинобар ин калимаҳоро ба ду ҳисса чудо кардан мумкин аст: ҳиссаи асосӣ ва ҳиссаи морфологӣ, ё ки ҳиссаи шаклӣ ва ё худ морфема. Масалан: дар калимаи **қаламам** қисми **қалам** ҳиссаи асосӣ, қисми-**ам** ҳиссаи шаклӣ ё ки морфема мебошад.

Хиссаҳои шаклӣ ё ки морфемаҳо дар забони тоҷикӣ ба эътибори вазифа ва маънояшон ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: морфемаҳои калимабанд ва морфемаҳои калимасоз ё ки калимабандҳо ва калимасозҳо.

Морфемаҳое, ки барои нишон додани муносибат ва алоқаи калимаҳо хизмат мекунанд, калимабанд номида мешаванд. Масалан дар таркиби *қалами ман* морфемаи *и* барои бастанӣ предмет (*қалам*) ва соҳиби он (*ман*) хизмат мекунад. Дар ҷумлаи *ман Қодирро дидам* морфемаи-ро пуркунада (объект)-ро бо хабар, *ам* хабарро бо мубтадо мебандад. Пас, хиссаҳои морфологии *и*, *ро*, *ам* калимабанд мебошанд.

Морфемаҳое ки ба калимаҳо маъноҳои нав медиҳанд, калимасоз ном доранд.

Чунончи, калимаи *пӯшок* ба ду хисса чудо мешавад: *пӯш-ок*. Аз ин ду хисса *пӯш* асосӣ буда, феъли фармоиши танҳои шахси дуум мебошад. Хиссаи *ок* морфема буда, бо ҳамроҳ шудани *и*, маънои *пӯш* тамом тағйир меёбад, *пӯшок* акнун феъл не, балки номи умумии чизҳоеро, ки *пӯшида* мешавад, ифода мекунад. Дар калимаи *кордча* ҳам хиссаи асосӣ ҳасту (*корд*) хиссаи морфологӣ (*-ча*) ҳаст. Ба охири *корд* бо иловаи *гаштани ча* чунин маънои нав ҳосил мешавад, ки калимаи *кордча* умуман *корд* ном чизеро не, балки *корди хурдро* ифода мекунад. Ба ҳамин тариқ, дар ин мисолҳо *ок* ва *ча* калимасоз мебошанд.

Дар забони тоҷикӣ баъзе аз морфемаҳо ба дунболи калима ҳамроҳ карда мешаванд, ки ингуна морфемаҳо суффикс ном доранд: *қаламдон* (дон-суффикс), *колхозчӣ* (чӣ-суффикс).

Баъзе аз морфемаҳо ба аввали калима ҳамроҳ шуда, префикс, ё ки сарчаспак ном доранд, *бе-савод* (бе-префикс), *но-дон* (но-префикс).

Суффикс ва префиксҳо яққоя часпак ё ки аффикс номида мешаванд.

Хиссаи асосии калима бе ҳеҷгуна хиссаи шаклӣ (морфема) реша ном дорад.

Масалан, дар калимаи *бозорча* хиссаи асосӣ *бозор* буда, ба хиссаҳои дигар чудо намешавад, калимаи *бозорча* калимаи сохта ҳисоб меёбад. Дар калимаи *китобӣ* ва *китобат* *китоб* реша мебошад. Хиссаи асосии калима, ки морфемаҳоро надорад, реша номида мешавад. Калимаҳое ки калимасозҳо доранд, калимаҳои сохта номида мешаванд: *китоб-ӣ*, *кӯча-гӣ*, *хона-ча*.

Калимаҳое ки калимасоз надоранд, калимаҳои рехта номида мешаванд: *китоб*, *китобам*, *қалами сурх*.

Хиссаи асосии калима ба ғайр аз калимабанд асос номида мешавад.

Масалан, дар калимаи *китобам* ва *қаламам* калимаҳои *китоб* ва *қалам* нисбат ба калимабандҳои *ам* асос ҳисоб меёбанд.

Дар ин ҷо реша ва асос мувофиқат мекунад. Агар *ин сухани китобист* гӯем *китоб*-реша, *и*-калимасоз, *ст*-калимабанд (бандак) мебошад. Бинобар ин хиссаи *китобӣ* асос мешавад. Ҳамингуна, асос нисбат ба морфемаҳои калимабанд таъин карда шуда, калимаи сохта ҳам асос шуда метавонад.

СОХТИ МОРФОЛОГИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ.

Барои ин ки чигуна будани сохти морфологии забони тоҷикиро муайян намоем, бояд ба таври умумӣ принципҳои калимабандӣ ва калимасозиро дида гузарем.

1. Принципҳои калимабандӣ.

Дар забони тоҷикӣ чунин воситаҳои калимабандиро мебинем:

1. Бо ёрмандии бандакҳо: *Ман кор мекунам-ам. Ман Сангин-ро дидам. Ин қалам-и хуб-аст. Қалам-ам шикаст.*

2. Бо ёрмандии калимаҳои ёридиханда: *Ман бо қалам менависам. Собир сиёҳӣ катӣ менависад. Аз китобхона барои хондан ман китоб гирифтаам, аммо Гулчеҳра журнал гирифт.*

2. Принципҳои калимасозӣ.

Дар забони тоҷикӣ бо чунин роҳҳо калима месозем:

1. Бо ёрмандии суффиксҳо. Мисол: *трактор-чӣ, панҷ-а.*

2. Бо ёрдами префиксҳо. Мисол: *бо-хуш, бе-парво, но-бино.*

3. Бо такрор кардани ҳиҷоҳои садоӣ, яъне овозҳои таклидӣ ва ҳамроҳ кардани калимаи дигар. Масалан: *тиқ-тиқ кардан, пичир-пичир кардан, фбиш-фбиш кардан.*

4. Бо такрор кардани садоӣ ва илова кардани суффиксҳо. Масалан: *ғар-ғар-а, виз-виз-ак.*

5. Бо илова кардани ҳиҷоҳои монанд. Мисол: *суп-сурх, заб-зард сип-сиёҳ.*

6. Бо такрор кардани реша ё асосҳо. Мисол: *давон-давон, ғалтон-ғалтон.*

7. Бо такрор кардани реша ё асосҳо ҳам суффиксҳо. Монанди: *зан-зан-ак, фелон-фелон-ак.*

8. Бо такрор кардани реша ва асосҳо, ки бо бандакҳо баста мешаванд. Мисол: *гуфт-у-гӯ, шуст-у-шӯ.*

9. Бо пайвастании реша ё асосҳои чудогона бо ёрдами бандак—овози *о*. Мисол: *саросар, даводавӣ.*

10. Бо пайвастании калимаҳо беҳеҷгуна морфемаҳо. Масалан: *болохона, чойхона, пионердухтар, қадбаланд.*

Калимаҳое, ки аз як чанд реша ва ё бо такрор ёфтани решаҳо таркиб ёфтаанд, калимаҳои мураккаб ном доранд. Мисол: *пахтакор, Шаҳринав, чойхона, давон-давон, панҷшоха* ва дигарҳо.

I.

КАТЕГОРИЯҲОИ КАЛИМАҲО.

(*Ҳиссаҳои нутқ*).

Мо дида гузаштем, ки калимаҳо аз ҷиҳати маъно ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд: калимаҳои мустақилмаъно ва ёридиханда. Ҳар кадом аз ин гурӯҳҳо як чанд хелҳои калимаро, ки аз ҷиҳати маъно, нишонаҳои морфологӣ ва синтаксисӣ аз ҳамдигар ҷудо мешаванд, муттаҳид мекунанд. Ин навъҳои калима категорияҳои калима ва ё ҳиссаҳои нутқ номида мешаванд.

Дар забони тоҷикӣ дар таъин кардани категорияҳои калима маънои калимаҳо ва нишонаҳои синтаксисӣ аҳмияти зиёде доранд. Аз рӯи се нишона, ки дар боло нишон дода гузаштем (ҷудогии маъно, нишонаҳои синтаксисӣ ва морфологӣ), дар забони тоҷикӣ чунин категорияҳои асосии калимаҳо (ҳиссаҳои нутқ)-ро мебинем: **исм, сифат, шумора, ҷонишин, зарф** (калимаҳои мустақилмаъно), **пешоянд, пасоянд, пайвандак, ҳиссаҷа** (ёридихандаҳо) ва **нидо**. Акнун ҳар кадом аз инҳоро алоҳида-алоҳида дида мегузарем.

II.

ИСМ.

Исм яке аз категорияҳои (ҳиссаҳои) мустақилмаънои нутқ буда, предмети грамматикиро, яъне чизеро, ки мебинем ва ҳис мекунем ё ки дар тасаввуромон ҳамчун зоте ҳастӣ дорад, ифода мекунад. *Масалан: қанд, гӯспанд, ақл, хурсандӣ.*

Фарқи асосии исм аз қисмҳои дигари нутқ он аст, ки хелҳои дигари калима, ҳуди предметҳоро ифода накарда, балки кайфият, камият, ҳолат ва ҳаракат барин ҳосаи предметро мефаҳмонанд. Масалан: Калимаи **сафед** ранги як предметро нишон медиҳад. Чунончи: *Рӯймоли сафед, қанди сафед, гӯспанди сафед* ва ғайра.

Агар мо *Ориф медавад* гӯем, калимаи медавад, ки феъл аст иҷро шудани ҳаракатеро аз тарафи **Ориф** ба мо мефаҳмонад. Аз ин маълум мешавад, ки феъл ҳам ҳуди предметро не, балки ҳолат ва ҳаракати предметро медононад. Аммо исми феълии давидан ҳамчун предмет ба асоси худ маънои мустақил низ дорад. Масалан: *Давидани суст, давидани тез.*

Мо исмҳоро на фақат (мисли *машина, одам, дарахт, ҳайвон ва воқеаҳо*) ба воситаи органҳои ҳиссиёти ҳудамон медонем, балки исмҳои абстрактиро тасаввур карда, мустақилмаъно будани онҳоро мефаҳмем. Монанди: *Ақл, фикр, сабр, тоҷат.*

КАТЕГОРИЯХОИ ИСМ.

1. Исми хос ва ом (чинс).

Исмҳо аз ҷиҳати он ки мувофиқи ҳолат ва хусусиятҳои алоҳидаи як кас ё як чиз, махсус гузошта шудаанд ва ё худ танҳо ба якта предмет не, балки як гурӯҳ, як тӯда предметҳои ҳам чинс гузошта шудаанд, ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Исмҳои хос ва ом (чинс).

Номи махсусе, ки ба одамон гузошта шудаанд ё мувофиқи ҳолат ва хусусиятҳои алоҳидаи як чиз, ҷой, ҳайвон дода мешавад, исми хос меноманд. Мисол: **Тошкент, Москва, Сталинобод, Сангин ва Помир**. Хамаи номҳои шахсон, кӯчаҳо, қишлоқҳо, районҳо, округҳо, вилоятҳо, шаҳрҳо, пойтахтҳо, кӯҳҳо, колхозҳо, совхозҳо, газетаҳо исми хос мебошанд.

Мисолҳо:

1. *Одина ба халос шудани Гулбибӣ аз таҳлуқа далерӣ пайдо карда, дигар саросема наистод.* (С. Айнӣ, Одина).

2. *Назар кунед ба рӯи Осие!*

Худуди Афғон, Ҳиндустон! Муғулистон!

Миёни силсилаи кӯҳи Ҳиндукуш!.. Олтой!..

(Пайрав Сулаймонӣ, Навиди Вахшстрой).

3. *Канори Вахш шуда*

Мисри тозае барпо!

Ҳарифи пахтаи мисрӣ

Рақиби рӯди Нил.

(Пайрав Сулаймонӣ).

Номе, ки ба ягон предмет мувофиқи ҳолат ва хусусиятҳои алоҳидаи он гузошта нашуда, балки як гурӯҳ, як тӯда предметҳои ҳам чинсро мефаҳмонад, исми ом ё ки чинс номида мешавад. Ҳамчун: *Кӯҳ, дашт, қишлоқ, шаҳр, қалам, санг, зардолу.*

Мисолҳо:

1. *Аз ин баландӣ паркҳо, боғҳо ва майдонҳои истирожатии хушнамудро, ки дар ин шаҳр бисъёр мебошанд, дида наметавонед.*

2. *Нонсандуқро кушодам, дар як тараф нонҳои бутун, дар тарафи дигараш нонбурдаи бисъёре, дар байни онҳо як чанд кулча ҳам ҳаст.* (Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

3. *Ҷӯнон ва подабонн галла ва рамаҳои худро, ки аз аввали пагоҳ то нимаи рӯз ҷаронда, сер карда буданд, дар канорҳои соярав оварда, ба истирожат гузоштанд ва худҳошон ду-ду, чор-чор ба ҳаргуна бозиҳо: найнавозиҳо, ғазалхониҳо ва бадеҳагӯиҳо машғул шуданд.* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. Исмҳои конкретмаъно ва абстрактмаъно.

Як гурӯҳ исмҳо ҷизҳои конкретро нишон дода ё номи умумии ҷузъҳо ва ё номи худӣ ҷузъҳо мебошанд. Ингуна исмҳои конкретмаъно номдоранд. Масалан: *Дарахт, ҳайвон, себ, нок, гӯспанд, буз.*

Мисолҳо:

1. Обдорон *ҷӯйҳоро тоза мекарданд, ҳайвонбонон юнучқа меदारавиданд.* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Кашшачиён бо рошҳои киштзор, ки дар он ҷоҳо ароба рафта наметавонист, барои дар зерини ниҳолҳои пахтапошидан бо хар ва кашша гарднурӣ ё ин ки хокпору мекашонданд.* (С. Айнӣ, Дохунда).

Гурӯҳи аз исмҳои номи маънавӣ буда, чизҳои конкретро далолат намекунад. Ингуна исмҳои абстрактмаъно (маънавӣ) номида мешаванд. Монанди ақл, хуш, хоб, рафтор, хурсандӣ, шодӣ, нағзӣ, бачагӣ, хурдӣ.

Мисолҳо:

1. *Модарам ғам, агар дил аз барам рафт,*

Аз ин нолам, ки бар дилбарам рафт.

Чигуна баъд аз ин ман зинда монам?

Зи ман ҷонам, дилам, ақлам, сарам рафт.

(Девони Лохутӣ).

2. *Ин ҳодиса яке аз хотираҳои ғалатитарини бачагии ман аст.* (Б. Умарӣ).

3. *Октябрь рӯҳи нав дамид*

Ин халқу кишвар шуд ҷавон,

Фарсудагӣ шуд нопадид,

Мулки музаффар шуд ҷавон.

(М. Раҳимӣ).

Исмҳои конкретмаъно ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Исмҳои ки номи умумии ҷузъҳо мебошанд. Чунончи: **Дарахт, ҳайвон, либос** (ғалла ва мева).

2. Исмҳои ки ҷузъ ё ки навъи онҳо ифода мекунад: **Бед, сафедор, зардолу, тут, гов, гӯспанд, курта, чома, гандум, ҷав, шолӣ, ангур, себ, анҷир** ва монанди инҳо.

3. Исмҳои ҷондор ва бечон.

Исмҳои ки предметҳои зиндари (ҷондорро), ғайр аз растанӣ ва дарахт, нишон медиҳанд, исмҳои ҷондор номида мешаванд. Ҳамаи одамон ва ҳайвонҳо ба исмҳои ҷондор мебароянд.

Исмҳои ки предметҳои бечонро ифода мекунад, исмҳои бечон номида мешаванд. Аз исмҳои ҷондор фақат исми одамон ба саволи кӣ? Дигар ҳамаи исмҳо ба саволи чӣ? ҷавоб мешаванд. Дарахтҳо, растанӣҳо низ дар грамматика бечон ба шумор мераванд.

4. Исмҳои танҳо ва ҷамъ.

Исмҳои ки як предметро мефаҳмонад, танҳо (муфрад), исмҳои ки бисёрро яъне зиёда аз як предметро ифода кунад, ҷамъ номида мешаванд. Масалан: *Тоҷӣ (танҳо) омад. Студентон (аз як зиёд) ба саёҳат рафтанд.*

5. Қоидаҳои ҷамъбандии исмҳо.

Дар забони тоҷикӣ исмҳои ҷамъ аз исмҳои танҳо (муфрад) бо ёрдами бандҳои хо, он, ён, гон ва вон сохта мешаванд.

I. Бандаки хо барои чизҳои бечон ва чондор баробар кор фармуда мешавад. Чунончи: *Дафтарҳо, китобҳо, кӯчаҳо, одамҳо, бачаҳо.*

Мисолҳо:

1. *Бандарҳо, пулҳо, майдонҳои сабзу хуррами пахта, қишлоқҳои хушманзара, обҳои софи равонро дида-дида, ба роҳҳои санғфарши маркази район даромада мондани худамро надониста мондам.* (Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

II. Бандаки он асосан барои ҷамъ баستاني исмҳои чондор истеъмол карда мешавад. Мисол: *одамон, муаллимон, падарон, гӯспандон*

Мисол:

Кӯҳканони Консой, аспӣ пӯлодинсаборони курси трактористон, ходимони илм ва санҷат, косибони пойафзолдӯзӣ, артиельҳо, шоҳибобони фабрика, муаллимон, студентон ҳама ва ҳама рӯй ба саҳро оварданд.

(Р. Ҷалил, Маҷ. шеърҳо ва ҳикояҳо).

III. Ин бандак барои баъзе растаниҳо ҳам кор фармуда мешавад: *Дарахтон, ниҳолон.*

Мисол:

1. *Ниҳолоне ки шаш сол пеш баробари қади одам буданд, ба воя расида кӯчаҳо ва аҳолии хеле зиёдашудаи шаҳрро дар сояи роҳатбахшии худ гирифтаанд.*

(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

2. *Се тараф ва болои сари моро дарахтони сада ва беи сершохи зуммуррадинбарг фаро гирифта буданд.*

(С. Айни, Ҷашни таърихӣ).

IV. Агар дар охири исми чондор садоноки а бошад, яъне исми чондор бо овози садоноки а тамом шавад, дар он маврид ҷамъ мумкин аст, ки бо бандаки гон сохта шавад. Ҳамчун: *муаллимагон, талабагон, бачагон.*

Мисолҳо:

1. *Вай бачагони худро як-як мебӯсиду онҳоро ба бағал кашида ба гап медаромад.* (Абдушукӯр, Очеркҳо).

2. *Муסיқӣ менавохт, хонандагон суруд мегуфтанд, раққосон мерақсиданд.* (С. Айни, Ҷашни таърихӣ).

V. Агар дар охири исми чондор садонокҳои „о“ ва „й“ бошад, дар он вақт ҷамъи он исмҳо мумкин аст бо бандаки ён сохта шавад. Монанди: *Бобоён, колхозчиён, моҳиён.*

Мисолҳо:

1. *Оби Чайхун бо ҳама ҷӯшу хурӯш.*

Ҳамчу шӯхе, саркашон ояд ҳама,

Моҳиёнаш ҳамчу оҳуи Хутан.

Гаҳ аёну гаҳ ниҳон ояд ҳама.

(Пайрав Сулаймонӣ, Тазмини ғазали Рӯдакӣ).

2. *Чапакзани колхозчиён ба ҳавои муסיқӣ ҳамроҳ шуд.*

(С. Айни, Ҷашни таърихӣ).

VI. Агар дар охири баъзе исмҳои садоноки „ӯ“ ё ки „у“ бошад, ин тавр исмҳо бо бандаки „вон“ ҷамъ баста мешавад. Ҳамчун: *оҳувон, абрувон.*

Мисолҳо:

1. *Бозувони тавоно ва пурзӯр дар андак муддат, дар шароити вазнин қариб сад сӯрохи печкаҳои таркиш сохтаанд, ки ҳар кадомии онҳо аз ним метр то бист метр дарозӣ дошт.* (Ф. Ниёзӣ).

6. Исми чомеъ.

Исмеро ки шаклаш танҳою, мазмунан чамъ бошад, исми чомеъ меноманд. Чунончи: *тӯда, даста, мардум, бригада, гурӯҳ, группа, пода, рама* ва ғала.

Мисолҳо:

1. *Одина аз ин гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст.* (С. Айни Одина).

2. *Ассало, эй тӯдаи заҳматкаши рӯи замин, Соҳибони пинаи дасту арақҳои чабин.*

(Лохутӣ).

Илова:

Дар калимаҳои аз арабӣ даромадагӣ суффикси *от*, *ёт* низ кор фармуда мешавад, ки бо ин суффикс шакли махсусе ки барои ифода намудани куллияти он чизҳо хизмат мекунад, сохта мешавад: *Маълумот, ҳаёлот, маҳсулот, адабиёт, тараққиёт, ҳайвонот, кулиёт, аҳволот*. Аз рӯи ҳамин қоида, бо ин суффикс аз як чанд калимаҳои аслан тоҷикӣ будагӣ ҳам ҳамонгуна шаклро сохтан мушоҳида карда мешавад. *Деҳот (диҳот), боғот, сабзавот*. Дар он калимаҳои аслан тоҷикие ки бо садонокӣ а тамом мешаванд, суффикси *от-ёт* ба равиши ҷот талаффуз меёбад: *Меваҷот, навиштаҷот*.

Мисолҳо:

1. *Ҳоло вай дар корҳои ташкилоти комсомолӣ ҳам нағз иштирок мекунад.* (Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

2. *Сӯфӣ Шодиев дар процесси кори худ бо шавқи тамом техникаи истеҳсолотро меомӯхт.* (Н. Обидӣ, Очеркҳо).

3. *Дар ин ҷоҳо аз одам ва аз ҳайвоноти хонагӣ нишонае намонда буд.* (С. Айни, Дохунда).

Ғайр аз *от-ёт* бо суффикси-ият ҳам дар калимаҳои аз арабӣ даромадагӣ исми нав сохта мешавад: *инсоният, башарият, куллият*.

1. *Аксарият ба ҷидду илму фунун Роҳро фотехона тай карданд.*

(Лохутӣ).

2. *Овардаи зи сидқ ту фаолият ба кор Андар ҷамии кор аё неккори мо.*

(Сухайлӣ, Гулдаста).

Баъзе аз исмҳои, ки бо-ият сохта шудаанд (монанди суффикси *иёт—адабиёт*) ба исмҳои чомеъ дохил намешаванд: *маданият*. Инро бо суффикси-ият, ки ба воситаи забони русӣ бо калимаҳои европай даромада, исми чомеъ месозад, аралаш кардан нодуруст: *пролетариат*.

7. Чамъбандӣ дар баъзе таркибҳо.

Дар таркибҳои зерин дар бобати чамъбандӣ се хусусиятро мебинем.

I. Дар вақти пай дар пай омадани исмҳои хос, бандаки чамъсозро исми хоси охирин қабул мекунад.

Масалан: *Сангин, Аҳмад, Холиқ*, ва *Чалилҳо* барои саёҳат ба Москва рафтанд.

Барои фаҳмонидани чандин шахс, ки ба онҳо як сифати умумӣ дода мешавад, ба охири исмҳои хоси чудогона суффикси чамъбанд илова карда мешавад.

Мисолҳо:

1. *Ҳоло Гулбибиҳо ва бибӣ Оишаҳое баромадаанд, ки дигар намегузоранд, занони тоҷик қурбони расму одат ва асири панҷаи мардони бемурувват шаванд.* (С. Айнӣ, Одина).

2. *Мо ҳоло ҳазор Паттиҷонҳо ҳастем, ки бо гуфтаи Ленин, бо гуфтаи Сталин-бо роҳи партия меравем ва кор мекунем.* (Абдушукур, Очеркҳо).

II. Бандаки „ино“ барои хурмати шахси танҳо ҳам барои нишон додани чамъ (бисъёрӣ) ки ҳамкорию шароқатро ифода мекунад, кор фармуда мешавад.

Мисолҳо:

1. Тағомино харбуза коштаанд.

2. Ман ба хонаи Аҳмадино рафтам.

3. Ақомино ба хонаи навашон кӯчиданд.

4. *Рост ба ҳавлии Зебуннисоино омаданд.* (Х. Карим).

III. Дар таркиби изофии исмҳо чамъ бастан лозим шавад, исми аввал зикр шудагӣ чамъ омада, исми дуюм танҳо меояд. Ҳамчун: *Рафиқони колхозчӣ, рафиқони депутат* (рафиқон депутатон-не).

Мисолҳо:

1. *Биноҳои мактаб, МТС, чойхонаҳои сурх, идораҳои совхоз ва колхоз, хонаҳои нави колхозчиёни стахановчӣ, дӯконҳои кооперативӣ ва дигарҳо ҳақиқатан ҳам роҳи биёбонии дирузаро ба тарзи шахр гардонда буданд.* (С. Айнӣ, Чашни таърихӣ).

8. Шаклҳои ки чинсиятро далолат мекунанд.

Калимаҳои, ки аз забонҳои русӣ ва арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуда, чинсиятро далолат мекунанд, бо шаклҳои махсус даромада мисолашон ҳаминҳо мебошанд:

Мард	Зан
Комсомолец	Комсомолка
Студент	Студентка
Талаба	Толиба
Муаллим	Муаллима.

Ба ғайр аз ин барои таъин кардани чини зану мард, дар фамилияҳои суффиксҳои махсус аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ даромадаанд. Чунинчи: *Холматов, Бобоев, Аҳмадов*, (мардона) *Чураева, Холиқова, Тоҷиева* (занона).

Мисолҳо:

1. Боз як рафиқаи софдил, активистка ва муаллимаи мо—Паттиҷон Закирова аз дасти шавҳари хунхораи кушта шуд... (Абдушукӯр, Очеркҳо).

Дар комитет, дар байни комсомолон ва ҷавонзонан ин комсомолкаи пуркор ва серғайратро таъриф мекунад.

(Х. Обидӣ, Очеркҳо).

3. БОЛЬШЕВИЧКАИ КОЛХОЗ.

Эй комсомол ман комсомолка ҳастам,
Зебандаи саҳрой пахта ҳастам.

Ҳамеша ҳосили баланд гирем,
Ту активу ман активистка ҳастам.

Ҳаёти тоза илму донишам дод,
Азизи давраи ҳуҷуста ҳастам.

Замони мо хушасту бо рафиқон
Манам зи шоҳидони зинда ҳастам

Ба хоҷагӣ диҳам ривоҷ доим,
Механику трактористка ҳастам.

Халосам аз фаранҷии асорат,
Зи доми ҷабру зулм раста ҳастам.

Биё ки пахтаро баҳам бичинем,
Ту зарбдору ман фаола ҳастам

Биё ки посбон шавем ба сарҳад,
Ту большевик, ман большевичка ҳастам.

(М. Раҳимӣ).

9. Категорияи номуайяни ва танҳои дар исмҳо.

Дар забони тоҷикӣ исмҳо шаклро доранд, ки ин шакл ба охири исмҳо бо илова кардани „е“ сохта шуда, барои ифода кардани шахс ва ё чизи танҳои ношинос хизмат мекунад.

Мисолҳо:

1. Мардаке омада раиси колхозро пурсид.

2. Рӯзе ба саҳрой колхозамон рафта, пахта чинда будем.

Ба ҷои суффикси „е“ категорияи номуайяни танҳои пеш аз исм бо гузоштани як ифода карда мешавад. Масалан: **Як бача ба газета дар бораи пешрафти корҳои колхоз хабар навиштааст.**

Мисолҳо:

Рӯзе аз рӯзҳо бо он дӯстон дар лаби ҳавзи Девонбеги Бухоро саёҳат карда мегаштам. (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. Як рӯз ӯ ба ман аз қаҳрамониҳои „қаҳрамони“ зинданавкарони амир ҳикоя мекард. (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

10. Дар бораи суффиксҳои исмсоз.

Суффиксҳои исмсоз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд.

Ба воситаи як ҳел суффиксҳо аз ҳуди исм ва аз дигар ҳиссаҳои нутқи исмҳои нав сохта мешавад:

а) **Аз феъли фармонш: муваффақиятҳо намоиши ғалабаҳои политикаи ҷумҳурии Ленин—Сталин мебошад. Мувофиқи фар-**

моиши Комиссари халқӣ, ман бояд ки баъд аз панҷ рӯз ба район равам.

б) **Аз феъли пайваста**, ки қисми аввалӣ исм, қисми дуюмаш феъли фармоиш бошад, бо суффикси **ӣ**: *дарахтшинонӣ*. Дар райони мо *дарахтшинонӣ* як моҳ пеш сар шуда буд. **Пункти пахтасупорӣ** ба қабул кардани пахта тайёрӣ дида истодааст.

в) **Аз сифат**: (бо суффикси **ӣ**) *сиёҳ-сиёҳӣ, сафед-сафедӣ*. Дар колхозии мо порсол як синф курси нест кардани *бесаводӣ* давом дошт: ҳозир каси бесавод надорем. Ман *сиёҳии нағз* дорам.

г) **Аз исм**: *Нондон, нонвой*.

2. Агар мо як хел суффиксхоро ба як навъ калимаҳо ҳамроҳ кунем он исмҳо ҳамон предметҳои авваларо дар ҳолати хурдӣ, калонӣ ва ё бо тобиши маъногии навозиш ифода мекунад. Мо ба калимаҳои *духтар, китоб* ва *хона* суффиксҳои *ча* ва *ахро* ҳамроҳ намоем, калимаҳои *китобча, духтарак* ва *хонача* ба вуҷуд меояд, ки ин калимаҳо чӣ тавре ки мо дар боло зикр кардем, дар кадом ҳаҷм ва ҳолат будани ҳамон предметро ё навозишу хурдири нишон медиҳад.

11. Суффиксҳои исмсоз.

Гох. Суффикси *гоҳ* ба охири як хел исмҳо илова шуда, исмҳои месозад, ки макон ва замони ифода мекунад: *хобгоҳ, гузаргоҳ, чарогоҳ, саҳаргоҳ*.

Мисолҳо:

1. *Имрӯз танҳо дар ин тамошогоҳи табиат худро аз ҳама ғам ва кулфат ғориг ва дилашро аз андешаи ҷафоҳои Арбобкамол холӣ дида, ба болои тахтасанге баромада, якнаҳлу хобида, дар даръёи бехудии тамошо ғарқ шуда буд.*

(С. Айни, Одина).

2. *То ба кай бошӣ ту э паймоншикан, ноошно?!
Остонаи кардаам умрест бар худ такъягоҳ.*

(Саиди Насафӣ, аз Намунаи адабиёти тоҷик).

3. *Хонаи осудаи уммедгоҳи мо бувад,
Маскани осоишу пушту паноҳи мо бувад,
Чун падар, модар, бародар такъягоҳи мо бувад,
Мухтасар ҳам ҳомию ҳам иззу ҷоҳи мо бувад,
Халқ аз вай сарбаландиҳо ба даврон мекунад.*

(Турсунзода, Мамлақати тиллоӣ).

Суффикси *гоҳ* ҳамчун *гаҳ* низ кор фармуда мешавад: *ҷогаҳ, саргаҳ*.

Мисолҳо:

1. *Саҳаргаҳ нури ховар шуд фурузон.
Гули раънову лола гашт хандон.*

(Турсунзода, Шеърҳо).

2. *Шариф дар дамгаҳи қишлоқ аз бачаҳо манзили Шодиро пурсид.* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

II. Суффиксҳои зерин ба охири исмҳои илова шуда, маконро ифода мекунад:

а) **Зор, Гулзор, хорзор, сангзор.**

Мисолҳо:

1. *Хун рехт, боғҳо ва киштзорҳо хароб гардид банди Работхӯча вайрон шуд, Самарқанд тамоман хушкид, хушкҳои боғ ва киштзорҳоро ҳам қазоқ ва қирғизон ба галла рамаҳои худ хӯронданд.*

(С. Айнӣ, Ҷашни таърихӣ).

б) **Истон: гулистон, қангалистон, Тоҷикистон, Ўзбекистон, Кӯҳистон.**

Мисолҳо:

1. *Номи неки Тоҷикистон шуд ба инсон арҷманд
Дар баландӣ шӯҳраташ чун боми дунё шуд баланд.*

(Турсунзода, Шеърҳо).

2. *Боғбони сараву таҷрибанок,
Мутахассис ба нишонидани ток,
Дар деҳе аз тарафи деҳқонҳо,
Буд маъмур ба Токистонҳо.*

(Лохутӣ).

*Тахту тоҷи амир яксон шуд,
Тоҷикистон дигар гулистон шуд.*

(Пайрав Сулаймонӣ, Тахти хунин).

в) **Сор-чашмасор, кӯҳсор.**

Мисолҳо:

1. *Автобус аз миёнаи кӯҳсор бо роҳи калоне ки дар қуллаҳои кӯҳ ва чуқуриҳои дара пушти моҳивораш сохта буданд, ба дашти васеи ҳамворе баромад.* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Шумо гумон накунед, ки ҳар кадоми чашмаҳои дар ин чашмасор қадрест, ки як санг ё ним санг осебро мегардонанд.* (С. Айнӣ, Дохунда).

Суффикси **сор** ба охири **санг** илова гардида исме месозад, ки тарзи амалро мефаҳмонад:

— *Чӣ мефармояд?*

— *Сангсор кардан даркор, — гуфт домолло.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

г) **Лох-санглоҳ, қумлоҳ.**

Суффикси **лоҳ** ба охири исм часпида, қисми танаи растаниро ҳам далолат мекунад: **Пӯстлоҳ.**

3. Суффиксҳои зерин касбу ҳунар, машғулият ва мутахассисро нишон медиҳанд.

а) **Анда. Нависанда, хонанда, созанда, бофанда, дӯзанда** ва ҳоказо.

Мисолҳо:

1. *Қор аз таҳи дил бикун ки теҳнат инаст!*

Бахшандаи осоишу роҳат инаст:

Шоистаи номи зарбдорӣ мебош,

Ному шарафу бахту саодат инаст:

(Дехотӣ).

2. *Чӯянда ёбандааст.* (Фольклор).

3. *Нависанда инженери рӯҳи одамизод аст.*

б) *Гар, Коргар, чармгар, челонгар, сӯзангар, оҳангар.*

Мисолҳо:

1. *Меҳри Октябр нурафшон гашт,
Оламе з-ӯ яке дурахшон гашт.
Зулмати зулму чаҳл рафт ба бод
Зулмгар ҳам ба хок яксон гашт.*

(Сухайлӣ, Гулдаста).

2. *Ман мулки мурассаъ шуда бо сохтмонам,
Ман қалъаи сулҳи ҳамаи халқи қаҳонам,
Ман кони фунуни зафари коргаронам,
Уқъёнуси инқилоби ҳама ранҷбаронам,
Дар даҳр ба некӣ абадӣ вирди забонам!*

(М. Раҳимӣ, Суруди ватан).

в) *Бон. Осиёбон, шутурбон, боғбон, тарозубон.*

Мисолҳо:

1. *Саройбонон ҳучраҳо, айвонҳо, таҳхонаҳо ва ҳама ҷои саройро мерӯфтанд.*

(С. Айни, Гуломон).

2. *Ҳайвонбонон юнучқа медаравиданд.*

(С. Айни, Гуломон).

г) *Чӣ. Колхозчӣ, тракторчӣ, карнойчӣ, сурнойчӣ, дуторчӣ.*

Суффикси чӣ баъзе вақтҳо вобастагии шахсро ба ягон ҷараёни илмӣ, политикӣ ва хоҷагӣ муайян мекунад. *Ленинчӣ, сталинчӣ, стахановчӣ.*

Мисолҳо:

1. *Вақте ки ӯро ба шогирдии тракторчӣ монданд, аз хурсандӣ чӣ кор карданаширо намедонист.*

(Абдушукӯр, Очеркҳо).

2. *Самоворчӣ чой дам кард.*

3. А.Ин суффикс аз калимаҳои гуногун ҳар хел исмҳо месозад.

а) Аз худ исм: *даста, поя, димоға, даҳана, чашма, гӯша, нова, шоха.*

Мисолҳо:

1. *Хӯҷаинам бо дастаи қамчин ба сарам сахт зада буд.*

(Х. Карим, Хаппак).

2. *Инҳо чашмаҳоеанд хурду заиф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони даври подшоҳӣ оби худро чакра-чакра мечаконанд. Танҳо фарқ дар ин ҷост ки аз чашми ситамдидагони даври подшоҳӣ хун мечакид, аз инҳо об.* (С. Айни, Дохунда).

3. *Зи Қонунасосе ки бинвиштаӣ,
Дар он донаи бахтро киштаӣ,
Фараҳманд, мамнун, дилшод мо,
Тавоною биною обод мо.*

(Р. Чалил, Суруд дар бораи Сталин).

б) Аз феъл: *мола, ларза, ханда, дида, шукуфа.*

Мисол:

*Ҳама меҳри зи нодидан бикоҳад
Агар дида набинад, дил нахоҳад.*

(Низомии Арӯзии Самарқандӣ).

в) Аз сифат: *зарда, сабза.*

Мисол:

Сабзаи навхези баҳор ба истиқболи хуршед меҳандид.
(Х. Карим, Хаппак).

г) Аз шумора: *панча.*

Мисол:

*Фақат ҳаминро мегӯям, ки дар яке аз ингуна сафарҳояш
ин дар қабати барф монда, ҳар ду пояшро ҳам хунук зада
буд. Холо пойҳояш панча надоранд.*

(Х. Карим, Духтараки чингиламӯӣ).

4. й, ва гӣ. Ин суффиксҳо дар баробари аз исм сифат сохтан, барои аз сифат ва аз ҳуди исм исмҳои абстрактӣ-маънавий сохтан низ хизмат мекунад: *калонӣ, хурдӣ, гармӣ, дӯстӣ, мардӣ, гушнагӣ (гуруснагӣ).*

Мисолҳо:

1. *Тӯтии шаккарлаб, чӣ такаллум дорӣ?*

Дилро зи такаллум ба тараннум орӣ.

Оё хабар аз шукуфтани пахта расид,

К-аз шодии дил ба лаб табассум дорӣ?

(Деҳотӣ, Рӯбоҳиёт, аз Намунаҳои адабиёти тоҷик).

2. *Зиндагӣ вобаста бо қор аст, ёри нозанин,*

Дар ҷаҳон меҳнат диҳад роҳат, раҳонад аз азоб.

Баъзе аз он исмҳои ки бо ин суффикс сохта шудаанд, маъноӣ конкретро ҳам нишон медиҳад: *Сиеҳӣ, сафедӣ, сурхӣ.*

Мисол:

*Киштзори колхоз ки бо трактор ронда, дандонаву мола
карда шуда, бо сеялка пахта кишта шуда буд, монанди сӯ-
зание ки дар вай бо абрешими пистагӣ гул дӯхта бошанд, ба
назарҳо сабзу хуррам менамуд.* (С. Айни, Фуломон).

5. Суффикси дон ба охири исм илова шуда, чой ва зарфиятро далолат мекунад: *Нондон, чойдон, намакдон.*

6. Суффикси ок ба охири як ҳел феълҳои фармоиш илова шуда, номи куллии озуқа ва либосро ифода мекунад: *Пушок, хӯрок.*

Мисолҳо:

1. *Пушоки Одина ҳам монанди дигар мардикорони он за-
вод фартут ва чиркин буд.* (С. Айни, Одина).

2. *Агар ба ҳаррӯза хӯрок қадре гӯшту равған ҳамроҳ ме-
кард, музди хизмат ба хароҷоти ҳаррӯза намерасид.*

(С. Айни, Одина).

7. Иш. Бо ин суффикс аз феъли фармоиш исм сохта мешавад: *Чунбиш, кӯшиш, навозиш, пурсиш, хониш, фармоиш, дониш, биниш.*

Мисолҳо:

1. *Дар далели дониши ман гӯш нанҳод осмон*

Барна бар даъвии худ чандин ривоят доштам.

(Шоҳин, Намунаи адабиёти тоҷик).

2. Дар ҳавои хушки тумани Бухоро ҳанӯз бориш сар на-
шуда буд. (С. Айни, Ғуломон).

3. Бигуфт: „Эй сӯзишат коми дили ман,
Шарори рӯят ороми дили ман“.

(Лохутӣ).

8. Ор. Бо ин суффикс аз асоси феъли гузашта исм сохта ме-
шавад: *Харидор, гуфтор, рафтор*.

Мисол:

1. Фазаллат висори ғайру далер,
Ба гуфтору кирдор, чун нарра шер.

(Намунаи адабиёти Тоҷик, Садрӣ Зиё).

9. Ворӣ. Бо ин суффикс аз худи исм исмҳое сохта мешавад,
ки материалро нишон диҳад: *Либосворӣ, қомаворӣ, куртаворӣ,
хӯрокворӣ*.

Мисол:

1. Хӯроквориҳоро дар хӯрҷин андохта, аробаи кӯтакро
сувор шуда ба роҳ мебаромадем.

(С. Айни, Марги судхӯр).

10. Она. Бо ин суффикс инчунин бо гона ва ёна аз исм ва шу-
мора дар баробари сифатсозӣ, исмҳо низ сохта мешаванд. *Моҳона,
тозиёна, дугона* ва ҳоказо.

Ғайр аз суффиксҳои дар боло зикр шуда боз як чанд суффикс-
ҳое ҳам ҳастанд, ки дар калимаҳои маҳдуд ва ё дар як калима
кор фармуда мешаванд. Мана як чанд аз ҳамингуна суффиксҳо

Бор. *Чӯйбор.*

Ол. *Чангол, дунбол.*

Шан. *Гулшан.*

Мон. *Сохтмон, хонмон.*

Эзоҳ: Пеш аз ин суффикс гоҳо „у“ низ илова карда меша-
вад: *Сохтумон, хонумон.*

Вода—Хонавода.

Мисол:

1. *Аз аҳли хонаводаамон ягон касро ҳамроҳ барам, сир-
рам пеши падарам кушода мегардад.*

(С. Айни, Марги судхӯр).

Аз забони русӣ ва ба воситаи забони русӣ калимаҳои бисъ-
ёре ба забонамон даромада, захираи луғавии онро бой карда ис-
тодааст. Бо ингуна калимаҳо якҷоя суффиксҳои зерин ҳам до-
хил шудаанд.

Суффикси ник ба охири исмҳо илова шуда, мутахассисӣ ва
фаолияти шахсро ифода мекунад. Масалан: *Ударник, проводник,
пожарник*. Ба охири ҷой ҳамроҳ шуда номи зарфро ҳам нишон
медихад: *Чойник*.

Суффикси ист. Муносибати шахсро ба ягон рафтори социалӣ,
экономикӣ, соҳаи илмӣ ва идеявӣ нишон медиҳад: *марксист,
материалист, идеалист, парашютист, активист, чекист,
очеркист*.

Мисолҳо:

1. Баъд аз таҷрибагирӣ Рӯзиқро дар Варзобстрой ба вази-
фаи ёрдамчии машинист таъин карданд.

(Абдушукур, Очеркҳо).

2. Рӯзе дар вақти дамгирӣ трактористон машғули исти-
роҳат буданд.

(Абдушукур, Очеркҳо).

3. Ленин марксист аст ва асоси ҷаҳонбинии вай ҳам, ал-
батта марксизм мебошад.

(И. Сталин, дар бораи асосҳои ленинизм).

Суффикси ант ба охири исми илова шуда, муносибати шахсро
ба ягон идора ё ки процесс муайян мекунад: *квартирант, кур-
сант*.

Суффикси изм ба охири исми илова шуда, ҷараёни соци-
алӣ, политикӣ, таълимот, системаи предмет ва ҳодисаҳоро ифода
мекунад. Масалан: *Ленинизм, большевизм, марксизм, соци-
ализм, коммунизм, идеализм*.

Мисолҳо:

1. *Ленинизм, марксизми эҷодаи империализм ва революцияи
пролетарист*. (И. Сталин, дар бораи асосҳои ленинизм).

Ик-(тик). *Химик* (аз химия), *медик* (аз медицина), *теоретик*
(аз теория).

Овик. *Плановик, массовик*.

Тор-(ор). *Инструктор* (аз инструкция), *директор* (аз дирек-
ция), *ревизор* (аз ревизия).

Суффикси лог барои нишон додани мутахассисии касро, ки
вобаста ба ҳисси аввала мебошад, хизмат мекунад: *Диалектолог,
рефлексолог, биолог, зоолог*.

Суффикси ир ба охири исми илова шуда, ҳунару машғулият
ва муносибат доштани шахсро бо ягон ташкилот нишон меди-
ҳад: *Бригадир* ва *командир* (аз команда, ва бригада).

Суффикси ионер машғулият, мутахассисӣ ва вобастагии шахс-
ро бо ягон коллектив ва ё ҷараёни политикӣ нишон медиҳад:
Милиционер, революционер, реакционер (аз милиция, револю-
ция, реакция).

2. Хели дуҷуми суффиксҳо хурдӣ, калонӣ ва навозишро ифода
мекунад.

Суффикси ак ба охири исми илова шуда, исми навозиш ва хурдӣ
месозад.

Масалан: 1. *Бачаякам чанд сол аст, ки ба хондан машғул
мебошад*.

2. *Падаракам се рӯз пиёда гашта, хеле монда шудааст*.

3. — *Чашмаки ман чашмаки ту,*

Чашмаки пурхашмаки ту,

Чӣ мешавад ба сӯи ман

Ғамза кунад чашмаки ту.

— *Дастаки ман, дастаки ту,*

Дастаки навростаки ту,

Чӣ мешавад, ба гарданам,

Ҳалқа шавад дастаки ту.

— *Мӯяки ман, мӯяки ту,
Мӯяки хушбӯяки ту,
Чӣ мешавад ба рӯякам
Шада шавад мӯяки ту.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

Суффикси **ак** ба охири як хел исмҳо илова шуда, исми нисбатдор ҳам месозад, ки бо ин функцияаш ба қатори гурӯҳи якӯми суффиксҳо дохил мешавад.

Мисол: *Харак, аспак, ҷӯяк, каччак, кашак.*

Суффикси **ча** ба охири исм илова шуда, хурдиго ифода мекунад: *Хонача, дафтарча, аробача.*

Мисолҳо:

1. *Котиб ба рӯи яшчикчае коғазашро монда ҳадаҳа менавишт.* (Х. Карим, Хикояҳо).

2. *Чакраҳое, ки аз чандин чунин чашмачаҳо мечаканд, дар як ҷо ғун шуда, ҷӯйчаи мусаффоеро ба ҳам мерасонанд.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

12. Исмҳои мураккаб.

Исмҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ хеле таракқи кардагӣ буда, хелхошон ҳам бисёранд. Аз ҷиҳати таркиб исмҳои мураккаб чунинанд.

1. Исмҳои мураккабе ки аз исмҳо бе ҳеҷгуна восита сохта шудаанд. *Ошхона, чойхона, ваколатнома, саркор, шартнома, дастарра, дорухона.*

Мисолҳо:

1. *Пунбадонаҳои пучак ҳамроҳ карда мондам.*

(С. Айнӣ, Ғуломон).

2. *Дар миёниҳои қишлоқ, қироатхона, идорахона, чойхонаи сурх, духтурхона, агрономхона, ҳаммом ва дӯкони кооператив барин иморатҳои ҷамоати бино ёфта буданд.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

2. Исмҳои, ки аз худ исмҳо бо изофа таркиб ёфта, як исми мураккаб шуда мондаанд: *Мардикор, Шаҳринав, гули тоҷиҳурус.*

Мисол:

1. *Уғулой Холмуродова соли 1918 дар оилаи батраки қишлоқи Қинғир райони Шаҳринав таваллуд шуд.*

(Р. Чалил, Шеърҳо ва хикояҳо).

3. Исмҳои ки аз сифату исм таркиб ёфтаанд: *Каждум, шабнам, шумғиёҳ.*

4. Исмҳои ки аз шумора ва исм таркиб ёфтаанд: *Ҳазорпо, дотор.*

Баъзе аз ингуна исмҳои пайваста дар охир суффикси **а-я** низ қабул мекунад: *Дугӯша, себарга, ҳазорпоя.*

5. Аз такрор кардани исмҳои таклидӣ (садовар) ва суффиксҳои **а-ак**: *Ғар-Ғара, шар-шара, Ғир-Ғирак, виз-визак.*

Мисол:

Шавваси шар-шарои ҷӯй ба ҳар тараф паҳн мешуд.

(Р. Чалил, Вохӯрдӣ).

6. Дар байни исмҳои мураккаб ҷои калонро исмҳои феълии пайваста ишғол мекунанд. Исмҳои феълии мураккаб чунин сохта мешаванд:

7. Аз ду феъли фармоиш бо ёрдами пайвандаки *у*. Монанди: *Равубиё, гирумон.*

8. Як феъли фармоишро ба воситаи „*о*“ такрор мекунем ва дар охираш суффикси „*ӣ*“ илова менамоем. Мисол: *занозанӣ, даводавӣ.*

9. Аз як феъли гузашта, як феъли фармоиш ба воситаи пайвандаки „*у*“. Чунончи: *гуфтугуӯ, ҷустуҷӯ, шустушӯ.*

Мисолҳо:

1. Аз *гуфтугузори донишмандони набераи хурдсоли худ дигар бора ҳушёр шуда, заҳри ҷудоии чандрӯзаро ба умеди шахди висоли дуру дарози оянда ба коми ҷони худ гуворо дид.*

(С. Айни, Одина).

2. *Зарраҳои об ки аз ҷастухези он падид меомад, ба рӯи Гулрӯ пошида мешуданд.*

(Р. Чалил, Вохӯрдӣ).

10. Аз ду феъли гузашта ба воситаи пайвандаки „*у*“: *хари-дуфурӯхт.*

11. Аз исм бо феъли замони гузашта-саргузашт.

Мисол:

Ин гап ҳиссае аз саргузаштҳои худӣ модараш буд.

(Х. Карим, Хостгорӣ).

12. Аз исм, пешоянд бо феъл. Монанди: *Рӯбарӯкунӣ, рӯбарӯшудагон.*

Мисол:

Вай ҳозир бо рӯбарӯшудагон „салому аллайк“ ҳолу аҳвол-пурсӣ карданро фаромӯш карда буд.

(Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

13. Аз ҷонишину исм бо феъли фармоиш ва суффикси „*ӣ*“. Мисол: *Худтанқидкунӣ.*

14. Аз исм бо феъли фармоиш ва суффикси *ӣ*: *пахтатозакунӣ, абрешимбофӣ.*

Мисолҳо:

1. *Шаббодани саҳарӣ вазида гулпартоиҳои моҳтобиро зуд-зуд ба шаклҳои гуногун табдил меод.* (Р. Чалил, Вохӯрдӣ).

2. *Ин аҳволи умумӣ ба заводи пахтатозакунӣ, ки яке аз мавзӯҳои ҳикояи мост, низ бе таъсир намонда буд.*

(С. Айни, Одина).

15. Аз исм бо феъли фармоишу суффикси *ак*: *шабпарак, бодбарак, моҳихӯрак, оташгирак.*

Мисол:

*Мисоли шабпарак душман гурезад
Зи нури байрақи раҳшони Дарвоз.*

(Дехотӣ, Дар шаъни Дарвоз).

16. Аз исм ва феъли фармоиш: *токбур, ҷорӯб, ҷойкаш.*

13. Исмҳои мураккаби кӯтоҳ кардашуда.

Исмҳои мураккаби кӯтоҳ кардашуда бо чунин роҳҳо таркиб меёбад.

1. Бо гирифтани овози аввалини калимаҳо. Ингуна таркиб ду намуд дорад:

а) Таркибе, ки монанди як калима, талаффуз карда мешавад. Монанди: **КИМ, ВУЗ.**

б) Таркибе, ки ҳарфи аввалини ҳар кадом калима чӣ тавре, ки дар алфавит қарор дода шудааст, ҳамон тавр талаффуз карда мешавад. Масалан: **ВКП(б) векапебе, СССР-эсесесер.**

Ёдоварӣ.

Агар калимаҳо бо гирифтани ҳарфи аввалинашон кӯтоҳ кардашуда бошанд, ҳамаҷишон ҳам бо ҳарфи калон навишта шуда, дар байнашон нуқта гузоштан лозим нест: **ВЛКСМ, КМ ВКП(б).** Агар исмҳои хос кӯтоҳ кардашуда бошад, дар байнашон нуқта гузоштан лозим аст.

Масалан: **В. И. Ленин, И. В. Сталин, В. М. Молотов.**

Агар ҳарфи аввалини исмҳо гирифта шуда, ба шакли як калима даромада бошад, яқоя мешавад.

Мисол: **КИМ, САГУ.**

Агар исмҳо бо гирифтани ҳарфи аввалинашон кӯтоҳ кардашуда, дар охирашон ягон бандак қабул кунанд, бо дефис ҷудо карда мешаванд.

Мисол: *МТС-и райони Ашт корҳои киштикорро пеш бурда истодааст.*

2. Бо гирифтани ҳиссаҳои аввалини ҳар як калима. Чунончи: **Райком, колхоз, совхоз, комсомол.**

3. Бо гирифтани ҳиссаи аввалини як калима ва ба он бо пайвастани калимаи пурра. Масалан: **Профсоюз, партбилет, Политбюро.**

Як қисм исмҳои кӯтоҳ кардашудагӣ ба забони мо бо таркибе, ки дар забони русӣ қор фармуда мешавад, даромада, азхуд шудаанд: **СССР, НКВД.**

Гуруҳи дигари исмҳои кӯтоҳ кардашуда бошад, бо таркиби тоҷикӣ сохта шудаанд. Масалан: **РСС Тоҷикистон (Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон). СКХ-и Тоҷикистон (Совети Комиссарони Халқии Тоҷикистон).**

IV.

СИФАТ.

Яке аз категорияҳои калима (ҳиссаҳои нутқ), ки ба исм вобаста аст, сифат мебошад. Чунонки гуфта гузашта будем, исм предмети (чизи грамматикиро) яъне чизро ки мебинем ва ҳис мекунем ё худ дар тасаввуромон ҳамчун зоти ҳастӣ дорад, ифода мекунад. Сифат бошад, худӣ ҳамон чизро не, балки хосса, кайфият ҷигунагии ба он чиз хос ё ки ба вай тааллуқнокро нишон ме-

дихад. Инак, фарқи сифат аз исм аз ҷиҳати маъно он аст, ки исм предметро нишон диҳад, сифат ҷигунагии вайро муайян менамояд.

Масалан: *Қалами сурх, замини мулоим, оби хунук.*

Фарқи сифат аз исм фақат аз ҷиҳати маъно нест. Сифат, нишонаҳои морфологии аз исм ҷудо мекардагӣ ҳам дорад. Лекин ин нишонаҳои сифат танҳо дар категорияҳои муайяни сифат мушоҳида карда мешавад. Масалан, сифат категорияи ҷамъро надорад ва бинобар ин шакли махсуси ҷамъро ҳам соҳиб нест. Ин аст ки, ба охири сифатҳо суффиксҳои ҷамъбанди-**ҳо**, **он**, **гон**, **ён**, **васл ёбад**, сифатҳо аз категорияи сифати баромада ба исм мегузаранд.

Мисолҳо:

1. *Ба касалҳо нағз нигоҳубин мекунанд.*

2. *Ба маҷлис фақат калонҳо не, балки бачагони хурд ҳам омадаанд.*

Сифат аз исм бо шаклҳои қиёсӣ ҳам ҷудо мешавад, ки нишонаи морфологии сифат дар ин категория аз суффиксҳои **тар**, **тарин** иборат мешавад; *хубтар, беҳтар, хубтарин, беҳтарин.*

Баъзе аз нишонаҳои морфологии сифат дар сифатҳои сохта мушоҳида карда мешавад, ки яке аз ингуна нишонаҳои сифат суффикси **ангӣ-нгӣ** мешавад, ки аз зарф ва исмҳо сифат месозад: *шабангӣ, динангӣ, бозорангӣ, хонангӣ.*

1. Хелҳои сифат.

Сифатҳо аз ҷиҳати маъно ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд:

1. **Сифатҳои хоссагӣ** ё ки **хелӣ**, 2. **Сифатҳои нисбатдор.**

Як қисм сифатҳо ҷигунагии предметро нишон медиҳад, ки ҳамчун ҳаҷм, вазн, масофат, кайфият, камият ва монанди ин дараҷаҳо дошта бошад. Ингуна сифатҳоро **сифатҳои хоссагӣ** ё ки **хелӣ** меноманд.

Мисолҳо:

1. *Хонаи калон, хонаи калонтар.*

2. *Ҳаво хунук, имрӯз боз ҳам хунуктар.*

3. *Вай аз он беҳтар, ин беҳтарини аз онҳост.*

4. *Эй ки, пурсӣ, ки беҳтарин кас кист?*

Гӯям аз қавли беҳтарин касон

Беҳтарин кас касе бувад ки зи халқ

Беш бошад ба халқ нафърасон.

(Чомӣ).

Як қисм сифатҳо ҷигунагии чизро аз ҷиҳати нисбат доштани ӯ ба макон, замон ва ё чизи дигар ё худ бо чизе, ки аз он сохта шудааст ё дар таркибаш дорад, нишон медиҳад. Ингуна сифатҳо **сифатҳои нисбатдор** номида мешавад. Беҳтарини ингуна сифатҳо аз исм ва зарф сохта шуда, дараҷаҳо надорад.

Масалан: *Кафши ҷубин, бели оҳанин, кишти баҳорӣ, гандуми тирамоҳӣ, мураббои биҳигин.*

Мисолҳо:

1. *Тофт хуршеди сталинӣ ба халқи тоҷик,*

Субҳи уммед дамид аз паси шоми торик,

*Боғи колхозӣ гул овард ба дуру наздик,
Рафт то қуллаи кӯҳсор садои фабрик.*

(М. Аминзода, Иди 10-сола муборакбод).

2. *Ҳар кадоми ин ситорагон монанди чироғи электрикӣ,
ки ба пеши оинаи раҳдори чилчироғиаш гузошта бошанд, яке
бар бист, яке бар сӣ. акс медиҳад ва нурафшонӣ мекунад.*
(С. Айнӣ, Дохунда).

2. Дараҷаи сифат.

Сифатҳои хоссагӣ ё ки хелӣ ғайр аз дараҷаи навозишу хурдӣ, ду дараҷаро соҳиб аст: дараҷаи қиёсӣ ва дараҷаи олий ё ки бартарӣ.

Дараҷаи қиёсӣ нисбат ба хоссаи дигар предмет зиёд будани хоссаи предметро нишон медиҳад: *Ман нисбат ба ту қадбаламтарам.*

Мисол:

Қандҳоро бо қандшиканак майда карда лӯндаҳои калонтарашро ду пулӣ-ним тин, хурдтарашро як пулӣ нарх монда аз рӯи лаълӣ мечид.

(С. Айнӣ, Марги судхӯр).

Дараҷаи қиёсӣ ба воситаи суффикси **тар** сохта мешавад.

Масалан: *сурх-сурхтар, калон-калонтар*. Баъзан бо ёрдами пешоянди **аз** бе суффикси **тар** ҳам ифода карда мешавад.

Масалан: 1. *Ман аз ту қадбаланд.* 2. *Ҷӯра аз ман калон аст.*

Мисоли дигар:

Ҷомаи бахмали кундалӣ дар бараш, саллаи аз сабади нонвойҳо ҳам калонро ба сараш бетартиб печонидагӣ, дар пой кафшу масҳии америкони панҷарагулчин дошт.

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

Дараҷаи олий ё ки бартарӣ нисбат ба хоссаи ҳамаи предметҳо зиёд будани хоссаи предметро нишон медиҳад.

Масалан: 1. *Армияи Сурх дар ҷаҳон пурзӯртарин Армия мебошад.*

2. *Содиқ яке аз беҳтарин стахановчиёни корхонаи мо мебошад.*

Дараҷаи бартарӣ зиёд будани хоссаи предметро нисбат ба хоссаи предметҳои дигар ё ба тариқи андоза намудан ё ба тариқи таъкид нишон медиҳад. Аз ҳамин сабаб дараҷаи бартарӣ ба ду гуруҳ ҷудо мешавад: дараҷаи бартарии андозагӣ ва таъкидӣ.

Дараҷаи бартарии андозагӣ бо суффикси **тарин** сохта мешавад: *нағзтарин, беҳтарин, калонтарин, хубтарин.*

Мисолҳо:

Ана ҳамин вазъияти табиӣ дар замони қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Азияи Миёна гардонда буд.

(С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

Дараҷаи бартарии таъкидӣ бештар ба воситаи калимаҳои ҷудогона, монанди **ҷудо** (*ҷидо*) ба **ғоят**, **хеле**, **фавқулодда**, **беҳад**

ва дигарҳо, ки пеш аз сифат меояд, ифода карда мешавад: **ҷудо нағз, бениҳоят фарбеҳ, беҳад баланд, ба ғоят калон.**

Мисолҳо:

1. *Ҳар кас ки дар як гузари хароб ҳавлии **фавқулодда ободро** медид, беихтиёр дар дили худ мегуфт, ки „магар буду нобуди ин маҳалла ба ҳамин ҳавлӣ сарф шудааст, ки дигар хонаҳо ба ин харобӣ ва ин ободӣ аст“.* (С. Айни, Тирози чаҳон).

2. *Албатта, аз инҳо муаллимағони хеле хуб ва педагоғони ба пешаи худ моҳир мерасад.* (С. Айни, Тирози чаҳон).

3. *Сар то сари ин хона пур аз чарх ва ҳаллоҷӣ аст. Дар пешгоҳаш як чархи бисъёр калони пӯлодин дар гардиш аст.* (С. Айни, Одина).

Сифатҳои таъкидӣ бо такрорӣ сохта мешавад ё ки ба аввали баъзе аз сифатҳо бо афзудани ҳичое ташкил меёбад, ки ҳиссаи аввалинаш ба ҳичое якӯми асосӣ монанд буда овози охиринаш бесадои лабу-лабӣ аст, ва аз чихати ҷарангнокию бечарангӣ тамсил меёбад (ба ассимиляция дучор мегардад), **суп-сурх, забзард, каппа-калон, лӯб-лӯнда.**

Мисолҳо:

1. *Бо сару пои бараҳна фасли зимистон,
Пераҳани пора-пора пӯшид бар тан,
Хаставу бемору бемадор, яке зан
Дар бағал андар гирифта кӯдаки гиръён....*

(Пайрав Сулаймонӣ,

Як қурбони кӯчаи буржуазияи Европа).

2. *Шаби торик, ҳар тараф сип-сиёҳ.* (Дехотӣ, Ачинаҳо).

3. Сифатҳои сохта.

Сифатҳои сохта ғайр аз дараҷаҳои сифат аз ҳар хел категорияҳои калима сохта мешаванд: **дон-дон+о-доно** (аз *феъл* ба *воситаи суффикси-о*), **санг-санг+ин сангин** (аз *исм* бо *пайвастани суффикси-ин*), **як-як+гона-ягона** (аз *шумора* бо *афзудани суффикси-гона*), **дина-дина+нгӣ-динангӣ** (аз *зарф* бо *ҳамроҳ намудани суффикси-анги-нгӣ*).

Ғайр аз суффиксҳо, ба воситаи префиксҳо низ сифат месозем: **нобоб, нолоиқ, номаълум, боақл, боадаб, бафурсат, бефурсат, бенатиҷа, бемавқеъ.**

Аз мисолҳо намудор аст, ки аз дигар категорияҳои калима сифат ба воситаи ду хел морфем сохта мешавад: а) **бо суффиксҳо: асп-акӣ, шаб-ангӣ, адаб-ӣ,** б) **бо префиксҳо: бемаънӣ, нодуруст, бовиқдон, барзиёда, бафурсат.**

Дар хусуси функцияи ин морфемҳои сифатсоз сонитар гап мезанем. Ҳозир дар ин ҷо ба намуди дигари сифатсозҳо, ки аз морфемҳои дараҷаҳои сифат месохтагӣ фарқ мекунанд, истода мегузарем.

Ғайр аз сифатсозие, ки дида гузаштем ва ба ғайр аз дараҷаҳои қиёсии сифат, аз худ сифатҳо ҳам сифатҳо сохта мешаванд. Ингуна сифатҳои сохта маънояшон андак тағйир ёфта, тобиши нави маъногиро ҳам ифода мекунанд: **зард-ча, зард-ина, сафед-ча, хушрӯ-як.**

Ин сифатҳо аз чихати маъно бо дараҷаҳои қиёсии сифат бисъ-

ёр наздиканд ва суффиксҳои ингуна сифатҳо-ча,-ина,-ак,-як дар ифодаи маъно аз ҳамдигар чунин фарқ доранд:

а) **-ча**. Ин суффикс ба охири сифатҳо, ки чигунагии рангро мефаҳмонанд, ҳамроҳ карда шуда, ба дараҷаи оддӣ расида натавонистани сифатро нишон медиҳад: *зардча, кабудча, сафедча*.

б) **-ина**. Ин суффикс ҳам ба охири сифатҳои чигунагии рангро мефаҳмондагӣ ҳамроҳ карда шуда, чигунагии рангро ба тариқи ташбеҳ нишон медиҳад: *мардаки зардина-зардинамӯ, сурхина-сурхинарӯ*.

в) **ак-як**. Ин суффикс ғайр аз аз дараҷаи оддӣ кам будани сифати предмет, тобишҳои навозишу дӯстдориро ҳам ифода мекунад: *кабуд-кабутак, сурхак*. Дар баъзе ҷойҳо ин суффикс такрор меёбад: *сурхакак*.

Мисолҳо:

1. *Мо аз тарафи дасти чапи даръё мерафтем, дар тарафи дасти рости он, қаторкӯҳҳои кабудчаранги зардчахоли сурхчатоб сар ба фалак мекашид.*

(С. Айни, Чашни таърихӣ).

2. *Муқобили ин-яъне тарафи офтоббарои шаҳро, ки сарто сар „Офтобрӯя“ меномидаанд, аз кӯҳҳои сурхча, ҷигарӣ ва хокистаранг иборат мебошад.*

(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

3. *Он вақт қариб ҳама бародару хоҳарони Қумрӣ калонакак шуда монда буданд.*

(Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

4. Суффиксҳои сифатсоз.

Суффиксҳои сифатсоз ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд:

1. Бо ёрмандии гурӯҳе аз суффиксҳо аз худи сифат шаклҳои нави худи ҳамон сифат, яъне категорияҳои хурдӣ, қиёсӣ, бартари сифат сохта мешавад, ки ин суффиксҳо дар боло дида гузаштем.

2. Бо ёрмандии қисми дигари суффиксҳо аз дигар категорияҳои калимаҳо (ҳиссаҳои нутқ) сифатҳо сохта мешавад. Ин гурӯҳи суффиксҳои сифатсоз нисбат ба гурӯҳи якӯми суффиксҳо бисёр мебошад. Муҳимтарини ин суффиксҳо ҳаминҳоанд:

1-а. Бо ин суффикс аз баъзе зарф ва шумораҳо сифат сохта мешавад: *одами якка, кори пештара*.

Ба охири як қисм калимаҳои пайваста ки аз шумора ва исми таркиб ёфтааст, бо илова кардани ин суффикс сифат сохта мешавад: *рӯмоли дубара, мори дусара, кори серӯза, плани панҷсола*.

Мисол:

Духтарбачагони даҳсола, дувоздаҳсола хеле фаҳмида ва бодикқат дарс мехонанд.

(С. Айни, Тирози ҷаҳон).

2-акӣ. Бо ин суффикс аз исми ва дигар ҳиссаҳои нутқ сифатҳои нисбатдор сохта мешавад: *одами шутуракӣ, кори рӯякӣ, маълумоти пешакӣ*.

Лекин хабарҳои даҳонакӣ гуфтаи онҳоро бовар намекард.

(С. Айни, Марги судхӯр).

3.-й-гй. Бо ин суффиксҳо аз исм сифатҳои гуногуни нисбӣ сохта мешаванд: *ҳайвони корӣ*, *кори хонагӣ*, *луғати имлоӣ*, *нони бозорӣ*, *флоти ҳавоӣ*, *флоти баҳрӣ*.

Мисолҳо:

1. *Хусусан муҳожирони олтоӣ ва муғулистонӣ*, ки ба *тарафҳои Эрон ва Мовароуннаҳр хиҷратҳои ҳарбӣ* мекарданд, *барои онҳо ин шаҳр ба ҷои хӯроки сарироҳӣ* мегузашт.

(С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

2. *Ин чарх ба воситаи як тасмаи ғафсе*, ки аз *пӯсти гавазни америкаӣ* сохта шудааст, *ҳаракат мекунад*.

(С. Айнӣ, Одина).

3. *Баъзеҳашон бо милтиқҳои шохдори пилтагӣ* ё бо *милтиқҳои болопӯши потуқагӣ* *мусаллаҳ буда*, дар дасти бештареши *мардум шоф ва шамшерҳои кӯҳна*, *корди ош*, *табар*, *теша* ва *калтак барин яроқҳо* менамуд. (С. Айнӣ, Фуломон).

ЭЗОҲ: Аз баъзе исмҳои бо а тамом шудагӣ бо суффикси вӣ низ сифат сохтан мумкин аст; *партия—партиявӣ*, *омма—оммавӣ*.

4.-ангӣ-нгӣ. Бо ин суффикс аз зарф ва исмҳои сифатҳои сохта мешаванд, ки ба макон ё замон нисбат дода мешавад; *динангӣ*, *шабангӣ*, *бозорангӣ*.

5.-ина. Бо ин суффикс низ аз зарф ва исмҳои сифатҳои нисбӣ сохта мешавад: *кори дерина*, *пули нақдина*, *кори пешина*.

Мисол.

Дар даруни сандуқ ба ғайр аз либосвориҳои қиматбаҳо ва *соатҳои тилло* ва *пули нақдина*, *боз панҷ дона таппонча* ва *як қуттича тир* ва *як чанд документҳо* ҳаст.

(Ҷ. Икромӣ, Ду ҳафта).

6.-ин-гин. Бо ин суффиксҳо аз исм бештар сифатҳои нисбие сохта мешавад, ки материали сохта шудагӣ, ё дар таркибаш будагиро нишон медиҳад: *бели оҳанин*, *қошуқи чубин*, *мураббои бихигин*, *лидоси пашмин*.

Мисолҳо:

1. *Ситода аскарони мо*
Чу қалъаҳои оҳанин
Ба ҳар қадам, ба ҳар кучо.
Ба ҳифзи мулки нозанин.

(М. Турсунзода, Муҳаббати Сталин).

2. *Аз онҳо ба мо дар корсони чубин ҷурғот оварда меҳмоннавозона зиёфат кард.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

Аз баъзе исмҳои бо ин суффиксҳои сифатҳои ҳолӣ ҳам сохта мешавад: *бачаи шармин*, *одами ғамгин*.

ЭЗОҲ: Ин суффикс барои исм сохтан аз ҳуди исм низ хизмат мекунад: *пӯстини хуб*.

7.-гун. Бо ин суффикс сифатҳои нисбие, сохта мешавад ки ба предмете ташбеҳ карда шавад, *лолагун*, *гулгун*.

Мисолҳо:

1. *Ҷавонзан гандумгун*, *баландқомат* ва *қошу чашми сиёҳи кӯҳистонӣ* дошт.

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

2. *Оби шишагун аз ин бандар ҳам ки гузашт, боз аввала борин бо афтударафт бозикунон ба сӯи даръеи Аму ба пеш медавад.* (Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

8.-вар. Бо ин суффикс аз исм сифате, сохта мешавад ки соҳибро далолат кунад: *хунарвар, номвар* (марди *хунарвар*).

Мисолҳо:

1. *Аз чашмони шӯълавари Нурбибӣ ду-се қатра ашк баромада, ба рухсорааш чакид.* (Абдушукӯр, Очеркҳо, аз Хадья).

2. *Эй гении мо Горький хушфикру хирадманд,
Доною забардасту сухандону суханвар!
Аз баъди Ленин боз вафоти ту бари мо,
Вазнинтарин бас талафотест ғамовар.*

(Сухайлӣ, Ба хотири Горький).

9.-манд. Бо ин суффикс аз исм сифатҳое сохта мешаванд, ки доро будани хоссаеро нишон медиҳад: *хунарманд, садоқатманд, аёлманд, дарманд.*

Мисолҳо:

1. *Сангҳои девори дара аз даруни ин оби оташтоб ба тарзе намоён мешавад, ки гӯё сангтарошони хунарманд сангҳои раҳдорро ба як тартиби ҳандасагӣ болои ҳам ҷида бошанд.* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Чашмонаш дурахшон, лекин андешаманд, пешонааш фарох, лекин пурчин, ғамгин ки аз башарааш андешамандӣ намоён буд, ба ҳаёл фуру рафта, дар гӯшае аз бошишгоҳи мардум дуртар менишаст.* (С. Айнӣ, Дохунда).

10.-ваш. Бо ин суффикс аз исм сифатҳои ташбеҳ карда шуда сохта мешаванд: *париваш, маҳваш.*

Мисол:

Агар ранги сабзи сабзаҳои канори ин ҷӯйча нури биниши шуморо нигоҳдорӣ намекард, тобиши ин об ки аз аксандозии ситорагони офтобваш пайдо шудааст, чашматонро мебурд. (С. Айнӣ, Дохунда).

11.-осо. Бо ин суффикс ҳам сифатҳои монандӣ сохта мешавад: *Мушкосо, сунбулосо.*

Мисол:

Бурун дидам ҷамолатро зи ҷодар меҳросо ман,

Шудӣ ҳамкори мардон мужда гӯям бо ту ҷоно ман.

(Д. Шамсӣ, Ба духтарони озоди Ватан).

12.-нок. Бо ин суффикс аз исмҳо сифатҳои дорой сохта мешавад: *хатарнок, бӯйнок, зарарнок.*

Мисолҳо:

1. *Маркази обод ва ҷӯшу хурӯшноки ин район ҳам, ки аз Деҳнав монандӣ надорад, ба фикру ҳиссиёти ман зиёдтар тағйирот даровард.* (Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

2. *Дар оғӯши муҳаббатноки худ бигрифт мильёнҳо,
Чу оташ меҳри беандозааш дар дил асар бахшид.*

(М. Турсундоза, Ғазали интихобчиён).

13.-она-гона. Бо ин суффикс дар баробари зарф сохтан аз исмҳо ё ки аз баъзе шумораҳо сифатҳои нисбӣ низ сохта мешавад: *мардона* (пальтои мардона), *бачагона* (туфли бачагона).

Мисолҳо:

1. *Темурмалик ба ҷангҳои рӯзона қаноат накарда, шабҳо бо киштиҳои худ дарёғардӣ намуда, аз ҷойҳои муносиб ба хушкӣ аскар ғуроварда ба душман шабохунҳои ҷонгусил мезад.* (С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

2. ... *Омӯзишгоҳи таълим ва тарбияи мардона ва омӯзишгоҳи таълим ва тарбияи занона ва дигар мактабҳои ибтидоӣ... бино ёфтаанд.* (С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

3. *Бизан ҷанги худро муганӣ баланд*

Ба оҳанги шӯхонаи дилписанд,

Ки доҳии ҷонона дар анҷуман

Баромад ба минбар барои сухан.

(М. Турсунзода, Суруди бахтёрон).

14.-о. Бо ин суффикс аз феъл сифати хелӣ сохта мешавад: *доно, бино, гӯё.*

Мисол:

Фараҳманд, мамнуну дилшод мо,

Тавоною доною обод мо.

(Раҳим Ҷалил, Суруд дар бораи Сталин).

15.-вор. Бо ин суффикс низ дар баробари зарфсозӣ сифат ҳам сохта мешавад: *нукравор, ҳамвор.*

Мисолҳо:

1. *Наҳрҳои нукраворатро ба саҳроҳои кишт*

Чун арақҳои ҷабини марди деҳқон рез-рез!

(М. Турсунзода, Ба истиқболи баҳор).

2. *Шумо бо ин ҳамлаҳои девонавори худ моро аз роҳ гардонда наметавонед.* (Абдушукур, Очеркҳо, аз Ҳадья).

3. *Машина печу тоб хӯрда... дам ба роҳи ҳамвор баромада тупурхоки кӯчаро ба фалак мепечонад.*

(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

16.-ак. Аз гуфтаҳои дар фаслҳои гузашта ҳам маълум шуда буд, ки ин суффикс дар ҳақиқат барои исмсозӣ аз дигар категорияҳо, барои тобиши нав даровардан ба маънои худӣ исм ва сифат вазифаҳои гуногунро баҷо меоварад. Ин суффикс барои сифатсозӣ аз феъл низ хизмат мекунад.

Мисол:

Ин водиро чунон лои часпаки ғеҷонак фаро мегирифт, ки ҳар қадаматон сад қадам барин мешуд.

(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).

5. Сифатҳои мураккаб.

Дар забони тоҷикӣ сифатҳои мураккаб ҷои калонеро ишғол намуда ва онҳо гуногунанд: 1. Сифатҳои ҳастанд, ки аз исм ва сифат сохта шудаанд. **Қадбаланд, қаддароз, дилтанг;** 2. Аз сифат ва исм сохта мешаванд: **хушгап, бадбӯй, бадфеъл, бадрӯ, хушфеъл, сиёхчашм.**

Баъзан пас аз исм бо афзудани шакли муфради замони гузаштаи дида ва гоҳо шакли феъли ҳол ё қи сифати феъли сохта мешавад: **хоболуд, дилбаста, обхӯрда.**

1. Баъзе аз сифатҳои пайваста бо пайвастани сифату феъли фармоиш ё ки шакли феъли ҳол ва ё худ сифати феъли ҳосил карда мешавад: **пурдон, талхгӯй, хунукзада.**

Мисолҳо:

1. *Мо лашкари бошавкати хушбахти ҷаҳонем,
Ўрдуи зафарпешаи даврони ҷавонем.*

(М. Турсунзода, Суруди ҷавонӣ).

2. *Ба меҳнат одамонро кард ёру модари дилсӯз
Ба тифли нектолеъ шафқату меҳри падар бахшид.*

(М. Турсунзода, Ғазали интихобчиён).

3. *Диле, ки рӯзу шаб месӯхт, худ дар оташи ҳичрон,
Кунун маҳбубҳои дилбару ширинсухан дорад.*

(Юсуфӣ, Ватани дил).

4. *Модари вай кампири хамидақомат, уҷҷаки барҷомон-
да шуд.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва хикояҳо).

5. *Аммо ин димоғсӯзии Сайри ширбадан ба сабаби касе
рӯй дод.*

(С. Айни, Марги судхӯр).

6. *Дар ҳақиқат аз печҳои саллаи Қори Ишкамба, чунонки
дар вай дастмолҳои дегшӯиро печонда баста бошад, тасма-
тасма чиркҳои рағнолуд намоён буд.*

(С. Айни, Марги судхӯр).

7. *Мӯйҳои кӯтоҳи чанголуд, ва ҷингилае дошт.*

(Х. Карим, Духтараки ҷингиламӯй).

8. *Ба тани ҳар кадомашон аз таҳт ҷомаҳои сатини гул-
калон, аз рӯи ҷомаҳои шоҳии қаршигӣ ва ҳисории зеҳкалон,
дар пояшон кафшу масҳиҳои америконӣ буд.*

(С. Айни, Марги судхӯр).

Бисъёртарин аз ингуна сифатҳои пайваста бо ҳар ду шакл сохта шудан мегиранд: **қадбаланд, баландқад, сифатбаланд, баландсифат, гушначашм, чашмгушна, дастдароз, дароздаст, дилтанг, тангдил.**

2. Хели дигари сифатҳои пайваста дар натиҷаи ба ҳам пайвастани ду исм ҳосил мегардад: **теғбинӣ, шутургардан, шамшерқалам, миёнсол, саркор.** Дар ин хел таркибҳо ба калимаи аввала калимаи сониро ташбеҳ намуда, сифат сохта мешавад.

3. Сифатҳои пайвастае ҳам ҳастанд, ки дар натиҷаи ба ҳам пайвастани шумора ва исм, ки ба охирашон суффикси-а афзуда шуда бошад, сохта мешаванд: **дусола, серӯза.**

4. Як қисм сифатҳои пайваста бо гузоштани феъли фармоиш баъд аз исм ё ҷонишин ҳосил мешавад: **бачаи дилкаш, писари гандаро, алафи худрӯ.**

V.

ШУМОРА.

Шумора яке аз ҳиссаҳои нутқ буда, дар ҳангоми ба шумор бурдани микдор ва тартиби предметҳо ба кор бурда мешавад.

Шумораҳо аз рӯи составашон содда, мураккаб ва таркибӣ мешаванд.

Шумораи содда. Шумораеро ки фақат як реша дорад, шумораи содда меноманд. Масалан: *Як, се, ҳашт, дуҷум, сеҷум, садҷум.*

Шумораи мураккаб. Шумораеро ки аз ду реша сохта шуда бошад, шумораи мураккаб меноманд. Мисол: *Дусад, сесад, панҷсад, ҳафтсад, ҳаштсад.*

Шумораи таркибӣ. Шумораеро ки зиёда аз як ё як чанд шумораи содда ва ё мураккаб ки бо пайвандаки у пайваста шуда бошад, шумораи таркибӣ меноманд. Ҳамчун: *саду бист, чилу бу, дусаду ҳафтоду панҷ.*

1. Хелҳои шумора.

Мо шумораҳоро мувофиқи функцияшон ба хелҳои поёнӣ ҷудо мекунем:

I. Шумораеро ки миқдори предметро нишон дода ва ба саволи чанд? ҷавоб шуда тавонад, шумораи миқдорӣ (ададӣ) меноманд: *се, чор, ёздаҳ, бист.*

II. Шумораеро ки дар вақти ба шумор бурдани предметҳо, тартиби онҳоро нишон медиҳад, шумораи тартибӣ меноманд: *сеҷум, дуҷум, шашҷум.*

Мисолҳо:

1. *Бачагон ҳамаи пулҳоро якҷоя карда дидани шуданд, то донанд ки пулҳои баробар аст, ё не.*

— *Ту аввали шаб чанд пул дошти?*—ба ҳисоби якҷоя даромаданд.

— *Даҳ танга.*

— *Ту-чӣ?*

— *Бист танга...*

(С. Айни, Марги судхӯр).

2. *Колхозии маротибаи якҷум мусобиқаи социалистиро бурд.*

3. *Аксарияти талабагони синфи панҷҷум имтиҳони солоноро дода баҳои „аъло“ гирифтанд.*

4. *Кори каландкунии пахта дар бригадаҳои дуҷум, сеҷум ва панҷҷуми колхозии „Правда“ пеш меравад.*

Ғайр аз ин як навъ шумораҳои тартибӣ бо суффикси ўмин ҳам сохта мешавад.

Масалан:

Раисаи маҷлис, ҷавонзани хушрӯи тануманд ба истиқболи вай омада даст ба кифташ гузошт:

— *Пӯлод бачаи даҳҷумини Ҳурматбибӣ аст, гуфт вай.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

III. Шуморае ки миқдори тахминии предметро мефаҳмонад, шумораи тахминӣ меноманд: *се-чор, даҳ-дувоздаҳ.*

Мисолҳо:

1. *Сӣ-сиву панҷ нафар студентони Институти мо ба Москва ба саёҳат рафтанд.*

2. *Ў мехост ки аз он маблағи калон монанди пештара соле бисту панҷ-сӣ процент фоида гирад.*

(С. Айни, Марги судхӯр).

Шумораи тахминӣ ба шумора бо илова шудани калимаи **борин** (барин) ҳам таркиб меёбад:

1. *Даҳто борин* колхозчӣ ба саҳро рафт.

2. *Идораи мо бисту барин* бузу гӯспанд харид.

IV. Шумораеро ки дар мавриди ба шумор бурдан, баробар тақсим шудани предметро мефаҳмонад, шумораи тақсимӣ меноманд.

Мисол: 1. *Дар канали „Фарғона“ колхозчиён даҳта-даҳта шуда кор мекардаанд.*

2. *Мудири мактаб ба ҳар талаба дута-дута дафтар дод.*

3. *Колхозчиён аввал ду-ду, баъд чор-чор ба рақс даромаданд.*

(С. Айни, Чашни таърихӣ).

Шумораи тақсимӣ бо суффикси тоғӣ (тағӣ) ҳам сохта мешавад: *дутоғӣ* (*дутағӣ*).

Мисол:

Ба талабагони курси асосии якӯм даҳтағӣ дафтар, панҷтағӣ қалам додем.

V. Шумораеро ки ҳиссаи адади бутунро мефаҳмонад, шумораи касрӣ меноманд.

Чунончи:

1. *Чоръяки* колхозчиёни колхозии мо, ба каналковӣ рафтанд.

2. *Аз се як ҳиссаи студентони Институти педагогӣ „аълохон“ мебошанд.*

VI. Шумораеро ки аз ҷиҳати шакл танҳо буда, мазмунан ҷизи бисъерро нишон медиҳад, шумораи **чомеъ** меноманд. Мисол: *Зулайхо бачаи дугона зоидааст. Барои дида баромадани корҳои газета, комиссияи сегона ташкил карда шуд.*

VII. Ғайр аз хелҳои дида гузаштагӣамон боз навъе аз шумораҳои хоро мебинем, ки ба охири шумораҳои ададӣ бо афзудани суффикси **чамъсозӣ-ҳо** (**баъзан-он**) сохта шуда, микдори номуайянеро ифода мекунад. *Даҳҳо, садҳо, ҳазорҳо.*

Мисолҳо:

1. *Ман ба комбинати пиллакашӣ ва шоҳибобӣ рафтам. Комбинат бо машинаҳои системи охири таҷҳиз ёфта буд. Дар он ҷо садҳо коргарони тоҷикзанҳо, мардҳо, духтарҳо ва писарҳо кор мекарданд.* (С. Айни, Тирози ҷаҳон).

2. *Пешрафти ҳар кадоми толибагони ин омӯзишгоҳи пешрафти таҳсили садҳо ва ҳазорҳо фарзандони ояндаи советиро аз ҳамин вақт таъмин мекунад.* (С. Айни, Тирози ҷаҳон).

3. *Ба мисли ман ҳазорҳо,*

Ҳазорҳо, дар ин диёр,

Ба ёди ӯ ғазалсаро

Зи халқҳои бахтёр.

(М. Турсунзода, Муҳаббати Сталин, аз Хадья).

4. *Мо ҳоло ҳазорон Паттиҷонҳо ҳастем, ки бо гуфтаи*

Ленин, бо гуфтаи Сталин—бо роҳи партия меравем ва кор мекунем!...

(Абдушукур, Очеркҳо).

2. Нумеративҳо.

Бештар вақтҳо бо шумора калимае кор фармуда мешавад, ки вай предмети шумурда мешудагиро таъкид мекунад ва ё навъи предметро таъин мекунад. Хамчун:

1. *Сӣ нафар талабагон ба Ленинград ба саёҳат рафтанд.*

2. *Ман аз бозор 10-та дафтар, 20-та китоб, 15 дона сиёҳидон ва 13-та қалам харидам.* Аз ҷумлаҳои дар боло зикршуда, калимаҳои **нафар**, **та** ва **дона** нумератив номида мешавад.

Нумеративи **нафар**, чунонки аз мисолҳо намудор аст, бо калимаҳои шахсро далолат мекардагӣ кор фармуда мешавад. Нумеративи **та** (**то**) бошад, ҳам бо калимаҳои одамро далолат мекардагӣ, ҳам бо калимаҳои ҳайвон ва предметҳои бечонро нишон медиодагӣ кор фармуда мешавад.

Ба хамин тариқ, баъзе нумеративҳо ба предметҳои ҷондору бечон умумӣ буда, баъзе аз нумеративҳо махсусӣ ҳастанд ва бештарини аз онҳо навъи предметро таъкид мекунанд.

Мисолҳо:

1. *Дар звенои вай ҳафт нафар зану се нафар мард кор мекунанд.* (Р. Ҷалил, Шеърҳо ва хикояҳо).

2. *Сиёҳию сафедии чашм-якта писар дорад.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва хикояҳо).

3. *Дар дасти ман ду дона тир мондааст, ки барои дуи шумо басандааст.* (С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

4. *Дар сари роҳ ба „ҷўпоне“ дучор шуданд. Вай 5—6 сар гўспандҳои харобро ҷаронда мегашт.*

(Р. Ҷалил, Шеърҳо ва хикояҳо).

5. *Дар он сафар ғайри хизматгорон чил нафар одам муайян буданд:*

Даҳ тан аз амалдор, даҳ тан аз ясовул ва даҳ тан аз мулозимони қушбегӣ ва даҳ тан аз туҷҷор.

(Аҳмад Махдуми Дониш, Намунаҳои адабиёти тоҷик).

Дар забони тоҷикӣ нумеративҳо ва калимаҳои ки ба вазифаи нумератив меоянд бисъёранд. Машҳуртарини аз онҳо ана хаминҳо мебошанд:

<i>Нафар,</i>	<i>Лунда,</i>
<i>Сар,</i>	<i>Парча,</i>
<i>-Та (то),</i>	<i>Даста,</i>
<i>Ҷуфт,</i>	<i>Қабза,</i>
<i>Дона,</i>	<i>Тан,</i>
<i>Банд,</i>	<i>Бех.</i>
<i>Шингил,</i>	

VI.

ҶОНИШИН.

Яке аз категорияҳои мустақили калима ҷонишин мебошад. Ҷонишин калимаҳои дарбар мегирад, ки маънои ҷудо ҳам уму-

миро дошта, ба ҷои исм ва як чанд категорияҳои дигари калима (сифат, шумора, зарф) меоянд:

1. *Бародарам аз ман магар ранҷидааст, ки ӯ ба пеши ман кайҳо боз намеояд.*

2. *Рӯзҳои боронгарӣ гузашт. Ингуна рӯзҳо дар ҷои мо умуман кам мешавад.*

3. *Сад сӯм қарз дода истед?—он қадар пул надорам.*

4. *Қодир чӣ тавр мехонад?—Нағз мехонад.*

ХЕЛҲОИ ҶОНИШИН.

Ҷонишинҳо, азбаски маънои ғоят умумиро дошта, ба ҷои исм ва категорияҳои дигари калима меоянд, фақат дар шароити муайян, дар контекст чизи муайян ё ки сифат ва камияти маълумро ифода мекунанд. Бинобар ҳамингуна вазифаҳои гуногун доштани ҷонишинҳо ба анвои бисёре чудо мешаванд. Дар забони тоҷикӣ хелҳои ҷонишинҳое ки ба таври мустақил кор фармуда мешаванд, ҳаминҳоанд:

1. Ҷонишини шахсӣ.
2. Ҷонишини нафсӣ.
3. Ҷонишини ишоратӣ.
4. Ҷонишини соҳибишоратӣ.
5. Пурсишҷонишин.
6. Ҷонишини таъинӣ.
7. Ҷонишини номуайян.
8. Ҷонишини манфӣ

Акнун ҳар кадоми ин ҷонишинҳоро дида мегузарем.

1. Ҷонишини шахсӣ.

Ҷонишинҳои шахсӣ ба се шахс далолат мекунанд:

1. Шахси гӯянда: ман (муфрад), мо (ҷамъ ва муфради эҳтиромӣ) моҳо, моён (ҷамъ);

2. Шахси шунаванда, яъне шахсе ки нутқ бевосита ба диққати ӯ гуфта шудааст: ту (муфрад), шумо, (ҷамъ ва муфради эҳтиромӣ), шумоҳо, шумоён (ҷамъ);

3. Шахси ғоиб вай, ӯ, (он) (муфрад), онҳо (онон) (ҷамъ).

Ҳамчун ҷонишини шахси III дар шакли танҳо бештар вай ва ӯ кор фармуда мешавад. Ҷонишини он дар шакли танҳо бештар ҳамчун ишорачонишин ба кор бурда мешавад. Барои ҷамъи III ва инчунин ҳамчун ишорачонишинҳои дур шаклҳои онҳо, онон истеъмоли карда мешаванд.

2. Ҷонишини нафсӣ.

Дар забони гуфтугӯи ҳамчун ҷонишини нафсӣ калимаи худ, дар китобат, ғайр аз ин, калимаи хеш (хештан) низ кор фармуда мешавад. Агарчанде ки ни категорияи ҷонишин аз ҷиҳати захираи лексикӣ камбағал аст, вале доираи истеъмолаш, вазифааш хеле васеъ аст.

1. Калимаи худ бо шаклҳои зерин кор фармуда мешавад:

а) Бе ҳеҷгуна бандак: *дасти худ, дӯсти худ, падари худ. У аз падари худ гирифт, ту аз падари худ гирифтӣ?*

б) Бо изофа: *худӣ ӯ, худӣ худаш.*

в) Бо соҳибҷонишинҳо: *худам, худат, худаиш, худамон* ва дигарҳо.

г) Бо бандаки ро: *худро, худаширо, худамро, худатро*.

Шакли *худ, худро* пурқунандаи бевоситаеро нишон медиҳад, ки ба ҳама шахс умумӣ аст. Ба кадом шахс далолат кардани он аз бандакҷонишини феълӣ фаҳмида мешавад: *ту худро нигоҳ дор, дафтари худро ба ӯ додам*.

Шакли бо соҳибҷонишинҳо сохташудагӣ шахсҳои муайяноро конкрет месозад: *худам, худамро, худаиш, худашонро*.

Ба ҷои шакли бо соҳибҷонишин сохташудагӣ таркиби изофӣ низ қор фармуда мешавад: *худи ман, худи ту, худи вай, худи Қодир*.

Ҷонишини нафсии *худ* бо исмҳо низ ба таркиби муайянку-нандаи изофӣ медарояд: *худи Собир, аз худи шахр*.

Ҷонишини нафсии *хеш, хештан* соҳибҷонишинҳо қабул на-мекунад.

Мисолҳо:

1. *Дарахтон ҷомаи иди худ нӯшида сар то сар,
Табиат нурпошӣ карда дар болои ин кишвар.*

(Маяки роҳи озодӣ, Р. Чалил).

2. *Ҳеҷ гап нест, худамо пасанда мекунем,—Акрамбой ҷа-воб дод.*

(С. Айни, Фуломон).

3. *Ҷ зӯр шуда қадами худро калонтар ва кушодатар монда, аз рӯи тахмини ман зиёдтар аз ду таноб заминро ба бой ҷудо карда дода буд.*

(С. Айни, Фуломон).

4. *Босмаҷиён чизҳои аз шахр ба даст афтодаро миёни худ тақсим намуда ва як қисмашро ба номи сардорони мар-казии худ ҷудо карда, ин асирро ҳам ба вай „ғанимат“ ҳам-роҳ намуда, бо даҳ нафар сувор ба тарафи Кӯктош фирис-тоданд ва худҳоишон аз Юрҷӣ баромада ба тарафи Деҳнав рафтанд.*

(С. Айни, Дохунда).

5. *Бо душмани ғаддори бадандеш бичангем,
Бо насли ҷавон аз ҳама ҳам беш бичангем,
Як тан шуда, доим ба сафи пеш бичангем,
Бо роҳзани мамлақати хеш бичангем.*

(М. Турсунзода, Суруди ҷавонӣ).

6. *Ҳар чӣ ба ҷинояти худат, худат иқрор кардӣ.*

(С. Айни, Фуломон).

7. *Ҷ ҳам як-ду ҷувол еми аспӣ худаширо ба гардани деҳ-қон бор мекунонад.*

(С. Айни, Фуломон).

8. *Ба меҳнаткаши Тоҷикистони хеш.*

Мадад медиҳам, то равад ӯ ба пеш.

(Миршакар, Ба роҳи ҷавонӣ).

9. *Худи Ҳамдам-фӯрма ҳам аз ханда худдорӣ карда на-тавонист.*

(С. Айни, Фуломон).

3. Ишорачонишин.

Ишорачонишин калонтарин аз хелҳои чонишин мебошад. Дар забони тоҷикӣ чунин хелҳои ишорачонишинҳоро ҷудо мекунем:

1. Ишорачонишинҳои наздик: *ин, ҳамин*.
2. Ишорачонишинҳои дур: *он, ҳамон*.
3. Ишорачонишинҳои такдимӣ: *ана, мана, ҳо (ҳӯ), ҳӯ ана, ана ҳӯ*.

Ишорачонишинҳои хоҳ наздик ва хоҳ дур шакли ҷамъро ҳам доро мебошанд: *инҳо, инон, ҳаминҳо, онҳо, ҳамонҳо*.

4. Ишорачонишинҳои монандӣ: *чунин, ҳамчунин, чунон, ҳамчунон, ин хел, он хел, ингуна, онгуна*:

5. Ишорачонишинҳои микдорӣ: *ин қадар, он қадар, ҳамин қадар, ҳамон қадар, чандон, чандин*.

Бештарини чонишинҳои ишоратӣ ба эътибори ин ки ба равиши таъкид нишон дода мешавад ё ки не, ду шаклро соҳибанд: ишорачонишинҳои таъкидӣ ва ишорачонишинҳои оддӣ. Ишорачонишинҳои оддӣ дар таркибашон калимаи ҳамро надоранд: *ин, он, ин қадар, он қадар, чунон, ингуна*.

Ишорачонишинҳои таъкидӣ пеш аз ишорачонишинҳои оддӣ бо гузоштани ҳам сохта мешаванд: *ҳамин, ҳамон, ҳамонгуна*.

Мисолҳо:

- 1.— *Ин тавр бошад, ман дар мактаб маҷлиси ҷавонҳоро ҷеғ мезанам. Албатта, комсомолецҳо ҳам будагианд.*

— *Ҳастанд. Якта-нимта ёфт мешаванд.*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. *Гуфтанд ки колхоз шав, ин тавр мешавад, он тавр мешавад...*

— *Ин тавр бошад, колхоз месозем гуфта гаштагиҳо кардаанд-дия?*

— *Эҳтимол.*

— *Писаратон бисъёртар бо киҳо мегашт.*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

3. *Ҳамин дардатро нашӯрида гӯй ҳам мешавад.*

(С. Айнӣ, Одина).

4. *Дар ҳамин вақт аз дар садои пое шумида шуд.*

(С. Айнӣ, Одина).

5. *Пас ҳамин хел ки бошад,—мегуфт Ҳоҷӣ Тоҳир,—ба мардикорӣ рафтан гир.*

(Р. Ҷалил, Модар, аз маҷмуаи шеърҳо ва ҳикояҳо).

6. *То он ки пунбаи он сар аз замин бардорад, шоху барг ронад, чӣ қадар меҳнати софдилона кардаанд онҳо.*

(Р. Ҷалил, Дониши сир, аз маҷмуаи шеърҳо ва ҳикояҳо).

7. *Ҳақиқатан одам ҳайрон мешавад ки ҳамон дутор, ҳамон тамбур, ҳамон чанг, ҳамон ғижжак, ҳамон най ҳавоҳоро бо ҷӯшу хурӯш адо менамоянд?*

(С. Айнӣ, Тирози чаҳон).

- 8.— *Одина! Пишаки сиёҳ кучост?— гуфта фаръёд кард.*

— *Ана ин ҷост,—гуфта Одина ҷавоб дод.*

(С. Айнӣ, Одина).

4. Чонишини соҳибшора.

Дар забони тоҷикӣ категорияи чонишинро мушоҳида мекунем, ки пеш аз соҳибӣ предмет омада, ўро ишора мекунад. Чонишини соҳибшора аз пешоянди **аз** ва чонишини ишоратии муфради шахси сеюм—**он** бо афзудани изофа сохта шудааст: **аз-он-и** (*азони*) *ман*, **азони** *Собир*.

Чонишини соҳибшора, чунонки аз мисолҳо равшан аст, ҳам бо чонишинҳо ва ҳам бо исмҳо ба таркиби соҳибӣ даромадан мегирад.

Баъзан фақат пешоянди **аз** ё ки танҳо ишораҷонишини муфради шахси сеюм—**он** ки изофа қабул мекунад, ҳамчун чонишини соҳибшора кор фармуда мешавад: *Ин китоб аз ман аст, ин китоб они ман аст.*

Мисолҳо:

1. *Духтари муллоҷорторӣ,
Они ман мешӣ* (мешавӣ)?
„Дохунда“

2. *Ин азони кист?—гуфта аз оқсаққол пурсид.—Азони Сафар Шодӣ аст, азони он деҳқони лӯбиёхӯр аст;—оқсаққол ҷавоб дод.*
(С. Айни, Ғуломон).

5. Пурсишҷонишинҳо.

Яке аз категорияҳои калони чонишинҳои мустақил чонишинҳои саволӣ ё ки пурсишҷонишинҳо мебошад. Пурсишҷонишинҳо низ аз ҷиҳати маъно ва вазифашон гуногунанд. Пурсишҷонишинҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст.

1. Пурсишҷонишини шахсӣ: *кӣ? кихо?*
2. Пурсишҷонишини ғайри инсон: *чӣ? чихо?*
3. Пурсишҷонишини соҳибсифат: *кадом?*
4. Пурсишҷонишини сифатӣ: *чӣ тавр (читур?) чӣ хел? чигуна? чӣ зайл, чӣ тарик? чӣ ранг?*
5. Пурсишҷонишини замон: *кай?*
6. Пурсишҷонишини миқдор: *чӣ қадар? чанд?*
7. Пурсишҷонишини сабабӣ: *чаро?*

Пурсишҷонишинҳои шахсӣ барои пурсидани номи шахсҳо кор фармуда мешаванд, пурсишҷонишинҳои ғайри инсон бошад, барои пурсидани исмҳои ки номи шахсҳо набошад, кор фармуда мешаванд. Хар дуи ин пурсишҷонишинҳо ҳам сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла шуда метавонанд: *Кӣ омад? Ў кист? Киро дидӣ? Чӣ мегӯӣ? Ў чист? Чиро гум кардӣ?*

Пурсишҷонишини соҳибсифат барои пурсидани исмҳои ки тавсиф дорад ё ки ба ягон ҷиз нисбат дода шудааст, кор фармуда мешавад. Бинобар ин дар ҷумла ба вазифаҳои гуногун омада метавонад: *Азони ту кадом? Дар бораи кадом Акрам гап мезанӣ?*—Акрами ударник.

Чунонки аз мисоли боло намудор аст, ин пурсишҷонишини пеш аз исми мавсуф шуда омадагӣ гузошта мешавад.

Ин пурсишчонишин ҳам бандакчонишинҳои хабарӣ ва соҳибӣ қабул карда метавонад ва дар баробари соҳибчонишин қабул кардан бандакӣ ро қабул карда, дар ҳолати пурқунандаи бево-сита низ намудор мегардад: *кадомашро мегирӣ?*

Пурсишчонишини замон барои пурсидани сифат ва тарзи амал кор фармуда мешаванд, пурсишчонишинҳои миқдорӣ барои пурсидани шумора ва андоза кор фармуда мешавад.

Мисолҳо:

1. *Барои кӣ кор мекунад?* (Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

2. *Онҳо дар кучо ва чанд кас?*

(Р. Ҷалил, Тормор, аз маҷмуаи шеърҳо ва ҳикояҳо).

Барои ҷурғотат чанд пул диҳам?

(Р. Ҷалил, Кӯҳистони тоҷик, аз маҷмуаи шеърҳо ва ҳикояҳо).

3. *Кадам чизро ҷамоат нодуруст нишон дод?*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Ту чигуна касе ҳастӣ? Аз дасти ин золим занатро халос кун!

(С. Айнӣ, Одина).

4.—*Ин калтаки Ҷӯрача! Алиро зада, гурехта рафта истода будааст. Дошта гирифтаам.*

— *Худаш канӣ?*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

Барои чӣ?—Алӣ ҳам гапро аз даст надод.—Барои чӣ монад? Колхоз мекунем. Агар ту нахоҳӣ, ихтиёрат!

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

— *Мурғ доред?*

— *Ҳа, дорум.*

— *Чандта?*

— ...

— *Боз чӣ доред?*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

5. *Ин ду шикор кадом аст?—гӯён сухани Қутбияро бурида Ҳамдам-фурма пурсид.*

(С. Айнӣ, Фуломон).

6. *Ту ҷаро савор нашудӣ?—гуфт Сафар—Фулом ба он ҷавон даҳшатқунон.*

(С. Айнӣ, Фуломон).

6. Ҷонишини таъинӣ.

Яке аз хелҳои ҷонишин—ҷонишини таъинӣ ё ки муайян буда, предметро таъкид ва таъин карда нишон медиҳад: *ҳама, тамоми, бутун, ҳамагӣ, ҳуди худаш, ҳудакаш.*

Як қисм аз ин ҷонишинҳо бо исм, ба таркиби изофӣ меа-рояд: *Ҳамаи студентон, ҳамаи колхозчиён, тамоми дунё.*

7. Ҷонишини номуайян.

Ҷонишинҳои номуайян предметро ба таври номуайян ё умумӣ нишон медиҳад: *баъзе, ким-кӣ, ким-чӣ, фалонӣ, фалончӣ, бисмадон, бисмадончӣ.*

8. Ҷонишини манфӣ.

Ҷонишинҳои манфӣ предметро ба таври нафӣ ё рад нишон медиҳад: *ҳеч, ҳеч-кӣ, ҳеч-чӣ, ҳеч кадом.*

ФЕЪЛ.

Категорияи феъл гурӯҳи калимаҳоеро дарбар мегирад, ки таъсиру харакатро бо шаклҳои шахс, замон, намуд ва тасрифро нишон медиҳад ва ифода мекунад.

1. *Оҳангар оҳанро гудохт*: 2. *Ман китоби нав харидам*:
3. *Ба Раҳимзода мактуб фиристода шуд*.

Феъл на ин ки фақат бо мазмун, балки аз ҷиҳати шаклу сохти худ ҳам нисбат ба дигар категорияҳои калима мураккабтар мешавад. Дар ин боб мо шаклҳои асосии феълҳои забонамон, мазмун ва вазифаи онҳоро ба таври умумӣ ва мухтасар баён мекунем.

1. Феълҳои содда ва мураккаб.

Феълҳо содда ва мураккаб мешаванд. Феълҳои содда якта реша доранд:

Муסיқа менавохт... раққосон мерақсиданд, колхозчиён медавиданд, об мавҷ зада меғуррид...

(С. Айни, Чашни таърихӣ).

Феълҳои мураккаб зиёда аз як реша доранд, яъне аз як чанд решаҳо таркиб меёбанд: *Имрӯз онҳо монанди ҷоҳои дигари ватани социалистӣ гулзор шуда буд, меҳнаткашони хушбахти озод—он меҳнаткашоне ки пеш аз революция аз он ҷо зулм медиданд—имрӯз бо аҳли хонаводашон дар он ҷо саёҳат мекарданд, дам мегирифтан ва истироҳат менамуданд.*

(С. Айни, Тирози ҷаҳон).

Феълҳои содда ду хеланд: 1. Онҳое ки аслан феъланд: *рафтани—рав, хондан—хон*: 2. Онҳое ки аз исм ё сифат сохта шудаанд: *Хоб—хобидан—хобон, Электрик—электриконида.*

Баъзе аз решаҳои феълҳои содда ҳам ба маънои сифат, ҳам ба маънои феъл ва ҳатто ҳам ба маънои исм кор фармуда мешавад:

1. *Ҳаст оби равон, равон ба ҳарсӯ,
Сабз аст зи сабзаҳо лаби ҷӯ.*

(С. Айни, Ёдгорӣ).

2. *Дар ин ҷо дарахтон ва дигар гиёҳҳо нағз месабзад.*

Дар забони тоҷикӣ феълҳои мураккаб бисёр буда, ҷои муҳимро ишғол мекунанд. Феълҳои мураккаб аз ҷиҳати мазмун ва вазифа ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешаванд:

А. Феълҳои мураккабе ки аз сохтани калимаи нав (луғати нав) ба вучуд омадааст: *фурӯ рафтани, гӯш кардани, назар андохтани, тамошо кардани, фаро гирифтани.*

Мисолҳо:

1. *Ман чашму гӯшамро аз мавҷ ва ғурриши об наканда тамошо мекардам.*

(С. Айни, Чашни таърихӣ).

2. *Офтоб тамоман фурӯ рафт, сояҳои ғафси кӯҳсор чун пардаҳои шаби тор давраи пешии маро фаро гирифт, ман мадҳушона ба ҳаёлот фурӯ рафтам.*

(С. Айни, Чашни таърихӣ).

Ингуна феълҳо асосан аз категорияҳои калима ва феъл сохта мешавад, ки мисолҳо ҷудо дида гузаштем. Дар ин ҷо боз ҳаминро қайд карда мегузарем, ки баъзе аз ингуна феълҳои пайваста аз пешояндҳои дар, бар ва ҳуди феъл сохта мешаванд: **бармекашам, бармеҳӯрад.**

Як гурӯҳи аз ин феълҳо чунон як шуда рафтаанд, ки мураккабиашон номаълум шуда рафтааст, ва ҳатто префикси „ме“ на ин ки дар байни пешоянду феъл, балки дар сари ҳар ду калима меистад: *медароям, мебарояд.* Бе шубҳа онҳо ба гурӯҳи феълҳои содда медароянд.

Баъзе аз феълҳо ҳам ба тарзи содда ва ҳам ба тарзи пайваста баробар ва ба якмаъно (гоҳо бо андак тобиши дигари маъноӣ) кор фармуда мешаванд: **раксидан** (ракс кардан), **гуронидан** (гур кардан,) **хандидан** (ханда кардан) **гиристан** (гирья кардан).

Ғайр аз ин феълҳои пайвастаеро мебинем, ки аз сабаби ба як вазифа кор фармуда шудани ҳиссаи номӣ ё ҳиссаи феълӣ он ба вучуд меоянд. **Назар андохтан** (чашм андохтан), **гӯш кардан** (гӯш андохтан), **ракс кардан** (ракс намудан), **фуру бурдан** (фуру додан), **хароб шудан** (хароб гаштан).

Б. Гурӯҳи дигари феълҳои мураккаб иборат аз онгуна феълҳои мураккабе мебошанд, ки шаклҳои гуногуни аини феълро нишон медиҳанд, яъне барои ифодаи замон, тарзи ҳаракат ва дигар категорияҳои дохилии ҳуди феъл хизмат мекунанд: **рафта будам, хонда истодааст, омадан гир, нишаста монд, омада монд.**

Мисолҳо:

1. *Фардои он рӯз Ёдгор ба ҳавлии юзбошӣ рафт, сарбозони дигар ҳам як-як, ду-ду омадан гирифтанд.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Магар дастӣ ясавулони чӯбзан монда шуд, ки пай дар пай ба саркарда нигоҳ кардан гирифтанд.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

3. *Шодӣ ба расми Сталин хуб нигоҳ карда истоду худ ба худ ба гап задан сар кард:*

— *Эй, рафиқ Сталин!— гуфт вай,— ту аз дили ман хабардорӣ, маро, медонӣ, хурсандии аз ҳад афзудаи маро, баъзан дар мушкилиҳо монда ғусса хӯрданҳои маро медонӣ, ғоҳида истодӣ, ба ман ба табассум нигоҳ мекунӣ! Ин табассумҳои ту барои ҷони ман марҳам, ин тарзи нигоҳи ту мушкилӣ-ҳоро мекушояд.*

(Ҷ. Икромӣ, Шодӣ).

4. *Холо вай гапашро тамом накарда буд. Ба аззои бада нам ларза даромад. Худам ҳам надониста мондам.*

(Х. Карим, Духтараки чингиламӯй).

Мо дар хусуси феълҳои содда ва пайваста маълумотҳои умумиро баён кардем. Акнун ба тағйирёбии феълҳо мегузарем.

1. Тағйирёбии феълҳо

Феълҳо шахс, камият (танҳо ё чамъ будан) ва замонро нишон дода тағйир меёбанд: **рафт**—шахси III, **рафтам**—шахси I, **рафтӣ**—шахси II; **меравам**—замони ҳозира-оянда, **мерафтам**—замони гузашта;

рафта истодааст — замони ҳозира; рафтааст — замони гузашта,
ман меравам — муфрад; мо меравем — чамъ.

Мисол:

ПАХТА.

Писар: *Ёр омадааст, Гулџизор омадааст,
Дар чидани пахта зарбдор омадааст,
Гуфтам: чӣ шуд ин ки субҳ якбора дамид.
Маълум шуд, ин ки ӯ ба кор омадааст.*

Духтар: *Вақто ки ман омадам ту будӣ дар хоб,
Дар хоб намуда бо касе баҳсу ҷавоб.
Гаҳ ком задиву гаҳ забон хондӣ,*

Рав, бар лаби ҷӯю хоби худ гӯӣ ба об,

Писар: *Дар хоб бидидам, ки ту гул мечидӣ,
Дар хирмани гул чу ғунча механдидӣ.
Дартоз шудам, ки ҳарду бо ҳам чинем,
Ё ин ки зи дер омаданам ранҷидӣ?*

Духтар: *Хоҳӣ, ки ба рӯзгор ёрат бошам,
Ёри дилу ҷону дӯстдорат бошам,
Дарвақт биёву кам зи ман пахта начин,
Ман варна, ки бегонақаторат бошам.*

Писар: *Ҷонона, биё ҳарду ба ҳам шарт кунем
Ҳар рӯз ба ҳам хирмани тилло чинем.*

Ҳарду: *Дар давраи бахту рӯзгори хуррам,
Аз меҳнати худ роҳати аъло бинам.*

(М. Аминзода, Баҳори Ватан).

Тағъирѐбии феълҳо аз рӯи шахс, камият ва аз рӯи замон тасриф номида мешавад.

Барои ин ки равшантар шавад, ифода намудани шахс, камият ва замонхоро як-як дида мегузарем.

2. Шахсҳо дар феъл.

Феълҳо дорой се шахс мебошанд: шахси якӯм, шахси дуҷум, шахси сеҷум. Шахсҳои феъл кунандаи кор, соҳиби таъсирро ба таъбири дигар субъектро нишон медиҳад.

Шахси якӯм нишон медиҳад, ки субъект худи гӯянда мебошад.

Мисолҳо:

1. *Давват кунаму ба синф биёрам ёра
Берун шуда бин озодии дунёра
Дар турма дароварам душманора
Хуқуқи тура дуддидагӣ муллора.*

(Фольклори халқӣ, аз очерки Р. Чалил „Кӯҳистони тоҷик“).

2. *Ҷон хуш аст, аммо намехоҳам ки ҷон гӯям туро!
Хоҳам аз ҷон хуштаре бошад ки он гӯям туро!*

(Ҳилолӣ, Намунаҳои адабиёти тоҷик).

Шахси дуҷум нишон медиҳад, ки субъект шахси шунаванда, яъне шахси нутқ бевосита ба диққати ӯ гуфта шудагӣ мебошад:

Мисолҳо:

1. *Эй чон, нафасе омада бемории ман бин,
Дарди дили ман гуш кун зории ман бин.
Домони дилам хори ҷафои ту гирифтаст,
Дар бодияи ҳаҷр гирифтагии ман бин.*

(Мушфиқӣ, Намунаҳои адабиёти тоҷик).

Шахси сеюм нишон медиҳад, ки субъект шахсест, ки нутқ бевосита ба диққати ӯ гуфта намешавад, балки он шахс ғоиб пиндошта мешавад, ё худ дур аз гуфтугузори шахси I ва II мешавад:

Мисолҳо:

*Дили садпора ба марҳам нашавад чорапазир,
Ҷоми нозук чу шикастанд, назираи пайванд.*

(Камоли Хучандӣ, аз Намунаҳои адабиёти тоҷик).

3. Шаклҳои муфрад ва ҷамъи феълҳо.

Морфемаҳои ки субъектро нишон медиҳанд, бандакҷонишин ном доранд. Бандакҷонишинҳо муносибати (алоқани) субъекту (мубтадою) предикат (хабар)-ро нишон медиҳанд.

Феъл ки маънои абстрактро—таъсиру харакатро ифода мекунад, худ ба худ ҷамъу муфрад шуда наметавонад. Аммо субъекте ки дар феъл бо бандакҷонишинҳо ифода карда мешавад, ё танҳо ва ё ҷамъ мешавад. Ба ҳамин тариқ, шакли ҷамъ ё муфради феъл бо шаклҳои ҷамъ ё муфради бандакҷонишинҳо сохта ва таъин карда мешаванд:

Бандакҷонишинҳои бо феъл кор фармуда мешудагӣ ҳаминҳоянд:

<i>Шахсҳо</i>	<i>Муфрад</i> (танҳо)	<i>Ҷамъ</i>
I— <i>Гӯянда</i>	—ам (ем)	—ем
II— <i>Шунаванда</i>	—ӣ (ед)	—ед, етон
III— <i>Ғоиб</i>	—ад (анд)	—анд

Дар як қисм шеваҳои зинда ва забони адабии гуфтугӯӣ дар натиҷаи инкишофи забонамон дар шахси II шакли ҷамъ аз эҳтиромӣ чудо шуда истодааст. Шакли махсуси ҷамъи шахси II ки аз эҳтиромӣ фарқ мекунад, бо „етон“ сохта шуда, „ед“ ҳам барои муфради эҳтиромӣ ва ҳам ҷамъ кор фармуда мешавад*). Дар шахси дигар шакли ҷамъ аз эҳтиромӣ чудо нашудааст.

Мисолҳо:

I. Ана аз дугонааш, Рӯзигул пурсид, вай дар ин бора ба шумо чӣ мегӯяд.
(Р. Ҷалил, Духтари меҳнат).

*) Дар баъзе шеваҳо „етон“ барои ифода намудани густоҳӣ ҳам хизмат мекунад.

2. Бачагони ин қишлоқ кучо рафтаанд?—гуфта пурсидам ман аз як колхозчӣ.

— Ба болои саратон нигоҳ кунед—гуфт он колхозчӣ дар ҷавоб.

3. Дар пеши идораи колхоз раиси колхоз ва активҳои комсомолии қишлоқ ба ором кардани мардум мекӯшиданд:

— Бародарҳо, хоҳарҳо! Беҳуда ғалоғула накумед, ҳеҷ воқиа нашудааст...—гуфта истода буд раиси колхоз аз як бандӣ.
(Дехотӣ, Мактуби охирин).

4. Муаллимаи қишлоқ, комсомолка Азимова ба мардум хитоб кард:

— ...Натарсетон! Ин ҳодисаи безарари табиат аст.
(Дехотӣ, Мактуби охирин).

5.—Марҳамат кунетон, бинишинетон!—гуфт ӯ ба мо ки аз он чиркунӣҳо ибто карда ҳанӯз рост истода будем.
(С. Айнӣ, Марги судхӯр).

6. Охир пиразане сӯхбатро ба зӯр тамом кунонд:

— Бачаҳоям, хезетон, акнун меравем. Файзибӣби ҳам монда шуда омадаанд.
(Р. Чалил, Оҳанрабо).

4. Асосҳои феълӣ.

Шаклҳои асосии феълҳо ки шаклҳои дигари феълҳо ба воқитаи бандакҳо аз онҳо сохта мешаванд, асосҳои феълӣ номдоранд. Бандакҷонишинҳо ба охири асосҳои феълӣ ҳамроҳ карда мешаванд.

Баъзе шаклҳои феълӣ бо афзудани бандакҷонишинҳо ва инчунин бо ҳамроҳ намудани префикси ме-аз муфрази шахси дуҷоми феъли фармоиш сохта мешаванд: **рав—рав-ед, рав-анд, ме-рав-ед, ме-рав-анд; хон—хон-ам, ме-хон-ам, хонон-ам, ме-хонон-ам.** Азбаски шаклҳои феълӣи замони ҳозира-оянда, инчунин шаклҳои дигари феълҳои фармоиш аз шакли фармоиши муфрази шахси II сохта мешавад, ин шаклро асоси замони ҳозира меноманд. Масалан: **рав, хон, гир.**

Мисол:

*Дар назди издиҳом қасам ёд мекунам,
Лозим шавад агар тану ҷонам фидои ту.*

(Диёрӣ, Қасам ба ватан).

Шакли бисъери дигар феълҳо ба бандакҷонишинҳо ва префикси ме—аз муфрази шахси сеҷоми гузаштаи дидаи мутлак сохта мешаванд. Ин шакл асоси замони гузашта номида мешавад. Дар ҳақиқат, бештарини феълҳои гузашта бо васл ёфтани бандакҷонишинҳо ва ҳамроҳ гаштани префикси ме—бевосита аз ҳамин шакл сохта мешаванд.

Масалан: **гуфт, рафт, омад, давид.**

Мисолҳо:

1. *Гуфт: агар сар дар биёбони ғамам хоҳӣ ниҳод,
Ташнагонро муждае аз мо бубар! Гуфтам: ба чашм.*
(Қамоли Хучандӣ, Намунаҳои адабиёти тоҷик).

2. Бар далерӣ дониши ман гӯш нанҳод осмон Варна бар давви худ чандин ривоят доштам.

(Шоҳин, Намунаҳои адабиёти тоҷик).

Як гурӯҳ феълҳо ҳастанд, ки агар ба охири замони ҳозирашон „ид“ ҳамроҳ кунем, асоси замони гузашта ба амал меояд. Масалан: дав-давид, ҳаз-ҳазид, пар-парид, дарав-даравид, дар-дарид, чаҳ-чаҳид. Гурӯҳи дигари феълҳо бо роҳҳои гуногун ба амал меоянд:

а) Бо афзудани-д ва-т ё ки,—ист: хон-хон-д, куш-куш-т дон-дон-ист;

б) Бо тағйир додани овози реша ва инчунин илова кардани -д,-т: тоз-тох-т, бар-бур-д, ва монанди инҳо.

Аз ин гуфтаҳо равшан мегардад, ки ду асоси феълӣ-асоси замони ҳозира ва асоси замони гузашта,—шаклҳои мебошанд ки худҳошон ба ягон замон ва шахс далолат мекунад. Дар забони тоҷикӣ ғайр аз ин ду асос боз шаклҳои дорем, ки онҳо низ бандакҷонишинҳо қабул мекунад ва ба ҳамин восита шаклҳои нави феълӣ ба вуҷуд меоянд. Бинобар ин ба ин шаклҳои феълӣ низ бояд ба таври мухтасар истода гузарем. Ингуна шаклҳои феълӣ, яъне ба ғайр аз асоси ҳозира ва асоси гузашта, шаклҳои бандакҷонишин қабул мекардагӣ ҳаминҳо мебошанд: шакли ҳол, шакли сифати феълӣ тарзи якӯм, шакли сифати феълӣ тарзи дуҷум.

5. Шакли ҳол.

Шакли феълӣ ки ба охири асоси замони гузашта бо васл намудани—а сохта шуда, шахсҳо далолат намекунад, шакли ҳол ном дорад: хонда, гуфта рафта, пӯшида.

6. Сифатҳои феълӣ.

Чунонки пештар дида гузашта будем, ба охири асоси замони ҳозира (шакли амр) бо ҳамроҳ кардани—анда шакле сохта мешавад, ки ин шакл ҳам барои сифати феълӣ замони ҳозира ва ҳам барои исми феълӣ хизмат мекунад. Ғайр аз ин, боз ду тарзи дигари сифатҳои феълӣ дорем: дар ин ҷо онҳоро нишон дода мегузарем.

7. Сифати феълӣ тарзи якӯм.

Шакли феълӣ ки ба охири асоси замони гузашта бо васл намудани—агӣ, яъне ба охири феълӣ ҳол бо ҳамроҳ кардани морфемаи гӣ сохта шуда, шахсҳо далолат намекунад, сифати феълӣ тарзи якӯм номида мешавад: пӯшидагӣ, даридагӣ, сабзидагӣ.

Сифати феълӣ тарзи якӯм шакли маҷхул ва давомдорро дорад. Шакли маҷхул бо ёридихандаи „шудан“ сохта мешавад: *фиристода шудагӣ, навишта шудагӣ*. Шакли давомдораш бо префикси ме сохта шуда, ба вазифаи сифати феълӣ замони ҳозира ҳам кор фармуда мешавад: *мехондагӣ, мерафтагӣ, ме-дӯхтагӣ*.

Шакли ҳол ҳам ба вазифаи сифати феълӣ кор фармуда мешавад: *хатти навишташуда, одами нодида.*

8. Сифати феълии тарзи дуюм.

Шакли феълиро ки ба охири масдар бо афзудани морфемаи -й сохта шуда, ба ягон шахс далолат намекунад, сифати феълии тарзи дуюм ном дорад: *шуниданӣ, хуфтанӣ, рафтанӣ.*

9. Масдар.

Чунонки гуфта шуд, сифати феълии тарзи дуюм аз масдар сохта мешавад. Масдар худаш як шакли чудоғонаи феълиест, ки аз асоси замони гузашта шаклан бо ин фарқ мекунад, ки дар охираш ан дорад, вай на замонро далолат мекунад ва на ягон шахсро. Шакли ҳол ба зарф наздик буда шакли сифати феълӣ, чунонки аз номаш ҳам маълум аст, ба сифат наздик аст, яъне ба вазифаи сифат низ хизмат мекунад. Аммо масдар бошад, аз як тараф, хусусиятҳои феълиро дорад, яъне ҳаракату таъсирро ифода мекунад: *хондан, хонондан.* Инчунин монанди дигар шаклҳои феълӣ, пеш аз худ категорияи калимаҳоеро қабул мекунад, ки тарзи амал ва зарфи замон ё маконро ифода кунанд: *Ударникона кор кардан зарур аст. Зуд рафтан даркор аст.* Аз тарафи дигар, масдар хоссаи исмро ҳам дарбар мегирад.

Мисолҳо:

1. — *Пас, ҳамин хел ки бошад, — гуфт Ҳоҷитоҳир — „ба кӯрпа нигоҳ карда пой дароз кардан лозим—“.* (Р. Ҷалил, Модар).

2. *Баъд аз баромаданам аз дарси Қозикалон аз мулозими он фаҳмидам, ки ҷавобгарон бар болои ин ки аз бой ду ҳазор танга қарздор шуда ва сад танга харҷи қозихонаро ба гардан гирифтанд, ба „ғуноҳи“ дашном доданашон бойро ва мушт баланд карданашон барои задани ӯ ҳабс ҳам шудаанд...* (С. Айни, Марги судхӯр).

3. *Аввал Холиқ эшони бинипучуқ қадре пештар нишаста ба гувоҳӣ додан даромад.* (С. Айни, Марги судхӯр).

Инак, барои ҳамин ҳам масдарро низ баъзе аз муаллифони грамматиканавис ба қатори исм ҳисоб карда ва ҳатто термини масдарро дар ҷои худаш ба кор набурдаанд. Ва ҳол он ки дигар исмҳои феълӣ хусусияти феълиро, ки дар масдар мебинем, надоранд ва танҳо баъзе аз онҳо бо вазифаи исми масдар мувофиқат карда метавонад.

10. Кор фармудани бандакҷонишинҳо бо асосҳо ва шаклҳои бешахси феъл.

Кор фармудани бандакҷонишинҳо бо асосҳо ва шаклҳои бешахси феълӣ барои сохтани категорияҳои муайяни феъл аҳмият дорад, ки дар ин хусус сонитар гап мезанем. Ҳозир бояд фар-

коро ки дар бандакҷонишинҳои ба охири асосҳои феълӣ ва шаклҳои бешахси феъл мебинем, дида гузарем.

Бандакҷонишинҳои ба охири асосҳо ҳамроҳ карда мешудагӣ ва ба охири шаклҳои бешахс афзуда мешудагӣ дар шакли чамъ ва муфради шахси I, II фарқ намекунад, лекин дар муфради шахси III чунин тафовут ҳаст, ки ба охири асоси замони ҳозира бандакҷонишини—ад ҳамроҳ карда шавад, ба охири шакли ҳол ва сифати феълии тарзи якӯму дуҷом бандакӣ—аст ба вазифаи бандакҷонишин хизмат мекунад.

Ҳамчуноне ки гуфта гузаштем, асоси замони гузашта ҳудаш муфради шахси сеҷумро далолат намуда, дар охираш ё т дорад ё д. Бандакӣ—аст ҳам дар гузашта феъл буда, ҳозир дар қатори бандакҷонишинҳо даромадааст.

Шакли—аст ва ст ба охири сифати феълии тарзи якӯм васл ёфта, вазифаи дигар-дигарро бачо меоваранд. Аст барои сохтани феълии мутлақ хизмат мекунад: **хондагӣ аст, рафтагӣ аст.** Шакли ст бошад, барои сохтани муфради шахси сеҷуми феълии эҳтимолӣ хизмат мекунад: **хондагист—эҳтимол хонда бошад.**

Шахси дигари феълии эҳтимолӣ аз муфради шахси сеҷуми ҳуди ҳамон феъл сохта мешавад: **рафтагистед, омадагистед.**

Мисолҳо:

1. *Дар хонаи ҳамин Хӯҷаназарбой акем ҳам даҳ дона ҳаллоҷӣ ва чарху дук будагист?* (С. Айни, Ғуломон).

2. *Ин гап ҳиссае аз саргузаштҳои ҳуди модараш буд. Кампир дар айёми ҷавонаш бисёр хушрӯй будааст. Аз синни 12-солагииаш сар карда ба ҳавлиашон қариб ҳар рӯз аз ҳарҷониби шаҳр хостгорон меомадаанд. Лекин духтарро ҳеҷ кас дида наметавонистааст, вай аз ҳар кӯҷе ки рост ояд, ба ҳавлии ҳамсоягонашон мегурехтааст.* (Х. Карим, Хостгорӣ).

3. *Албатта ба ягон кори дигар одам даркор будагист.* (Ҷ. Икроми, Саргузашти Истад ака).

4. *Чува ин қадар ғам мехӯрӣ? ягонта тақдир кардагииаш будагист-дия—мегуфт.* (Х. Карим, Мужда).

Акнун метавонем ба тарзи ҳулоса нишон диҳем:

1. Бандакҷонишинҳои ба охири асоси замони ҳозира меҷаспанд:

Шахсҳо	Муфрад (танҳо)	Чамъ
	Содда эҳтиромӣ	
1	-ам	ем
2	-и	ед
3	-ад	анд
		ем
		ед (етон)
		анд

2. Бандакҷонишинҳои ба охири асоси замони гузашта ҳамроҳ карда мешаванд:

1.	-ам	ем	ем
2.	-и	ед	ед (етон)
3.	—	анд	анд

3. Бандакчонишинҳое ки ба охири шакли ҳол ва сифатҳои феълӣ ҳамроҳ карда мешаванд.

1.	-ам (ям)	-ем	-ем
2.	-ӣ	-ед	-ед (ед) (етон)
3.	-аст, ст	-анд (янд)	-анд (янд)

11. Замонҳои дар феъл.

Мо дар хусуси шахсҳои феъл, бо камият тағйир ёфтани онҳо баён намудем.

Феъл бо замон ҳам тағйир меёбад, яъне замонҳои гуногун бо шаклҳои гуногуни феъл ифода карда мешавад: **рафта** (замони гузашта), **рафта будам** (замони гузаштаи дур), **меравам** (замони ҳозира-оянда), **рафта истодаам** (замони ҳозира), **рафтаниам** (замони оянда).

Замонҳои содда ва ё ба тарзи пайваста ифода карда мешаванд: **хондам, хонда будам, мехонд, хонда истодааст.**

Акнун ба замонҳои феълӣ ва шаклҳои гуногуни онҳо истода мегузарем. Дар ин ҷо баёноти замонҳои феълӣро аз замони гузашта сар мекунем.

12. Феълҳои замони гузашта.

Замони гузашта пеш аз гуфтани сухан воқеъи гаштани таъсиру ҳаракатро нишон медиҳад.

Мисолҳо:

1. *Ёдгор нашинохт овоз такрор шуд:*

— *Магар маро нашинохтӣ, Дохунда?*

— *Шинос менамоӣ, аммо намедонам ки дар кучоат дидаам.* (С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Оқибат табиб, монанди доруҳои худ, ҳам ба дили бемор ва ҳам ба дили саройбон зад: бемор бошад рӯз то рӯз сусттар ва бемортар мешуд.*

Замони гузашта шакли содда ва пайваста дорад:

1. *Рӯи ӯ ба чашмонам ниҳоят гарм намуд. Ӯро дар кучо дидаам, ба худ тасаввур карда наметавонистам. Азбаски ба маҷлис дер омада будам, надониста мондам, ки ин зан чӣ ном дорад.* (Х. Карим, Духтари чингиламӯй).

2. *Ноҷор ман ҳам аз дунболи онҳо ба қатори садҳо тамошобин рафта гирифтаам.* (С. Айнӣ, Чаллодони Бухоро).

Замони гузаштаи содда ҳаминҳо мебошанд:

1. *Гузаштаи соддаи мутлақ (аз асоси замони гузашта ба воқеаи бандакчонишинҳо сохта мешавад).*

Мисолҳо:

1. *Мӯи ӯ бар дасти ман печиду тобамро гирифт,*

Нури ӯ бар рӯи ман тобиду хобамро гирифт.

(Лоҳутӣ).

2. *Парда бикшод баҳор аз руҳи зебоманзар,*

Баст сармои зимистон зи ватан раҳти сафар.

Назар афтод маро сӯи гулу лолаи боғ.

Ҳама ораста дидам ҳамаро тозау тар.

(М. Турсунзода, Баҳор).

II. Гузаштаи соддаи нақлӣ (ба охири шакли ҳол бо афзудани бандакҷонишинҳо сохта мешавад).

Мисолҳо:

1. Ногаҳон ду нафар зани фаранҷидор ба сари ин омада:

—*Ассалом, духтараки нағз—гуфтаанд.*

(Х. Карим, Хостгорӣ).

2. Аммо духтар ба ҷавоби салом, дар ҳол ҳам шудаасту аз ҷӯй як қабза лой гирифта ба рӯяш молидааст.

(Х. Карим, Хостгорӣ).

III. Гузаштаи соддаи давомдори ҳикоягӣ (ба аввали феълҳои замони гузаштаи мутлақи содда ба ҳамроҳ кардани префикси ме сохта мешавад).

Мисолҳо:

1. *Ҳамагӣ ҳайрон будем. Тааҷҷуб мекардем:*

Ҳар кас ҳам бошад „ин кулӯх“ мегуфт. Гӯё вай ном надошт. Ҳамагӣ вайро фақат хаппак меномиданд.

(Х. Карим, Хаппак).

2. *Бештарини бачагони сесола ва чорсола ба модарҳошон рафтавро намехостанд.*

(С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

3. *Хонаи ҳақиқии худҳошон инҷоро ва модари аини худҳошон ин мураббиягон ва парасторонро мешумурданд ва аз ин ҷо ҷудо шуданро намехостанд.*

(С. Айнӣ, Тирози ҷаҳон).

IV. Гузаштаи нақлии давомдори ҳикоягӣ (ба аввали феълҳои замони гузаштаи нақлии содда бо ҳамроҳ кардани префикси ме—сохта мешавад).

Мисолҳо:

1. *Аз синни 12 солагиаш сар карда ба ҳавлиашон қариб ҳар рӯз аз ҳар ҷониби шаҳр хостгорон меомадаанд.*

(Х. Карим, Хостгорӣ).

2. *Падарам дар вақти ҷавониаш карбос мебофтааст.*

Ин шакли феъл аксар ба маънои замони оянда кор фармуда мешавад. Масалан: *имрӯз муаллимон ба беруни шаҳр мебаромадаанд.*

Феълҳои замони гузаштаи пайваста шаклҳои бисъереро соҳиб буда фарқи байни онҳо аз ҷиҳати мутлақ ё нақлӣ будан, давомдор ё қарратнок будан, маълум ё маҷхул будан, ва дигарҳо мебошад. Азбаски дар ии бобат махсус гап мезанем, ин ҷо муфассал ба ҳар яке аз инҳо истода намегузарем. Фақат дар хусуси замони гузаштаи наздик ва дур ҳаминро бояд қайд кунем, ки замони гузаштаи наздик хоҳ содда ва хоҳ пайваста, ёридихандаи буданро надорад; аммо феълҳои гузаштаи дур дар таркибашон ин ёридихандаро доранд, яъне гузаштаи дур бо ёрии будан ифода карда мешавад; феълҳои асосӣ пеш аз ёридихандаи будан дар шакли ҳол оварда мешавад: **рафта буд, омада буд.**

Мисолҳо:

1. *Ука,—гуфт ӯ бо оҳанги мулоимона,—магар шумо ба ман ягон коре доштед, ки як-ду рӯз аз дунболи ман гаштед ва ба ҳавлии ман ҳам рафта будет.*

(С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. Зебуннисо ҳанӯз либосашро дигар накарда, дар рӯи хо-
на рост истода буд. (Х. Карим, Хостгорӣ).

13. Феълҳои замони ҳозира.

Феъли замони ҳозира дар ҳангоми нутқ кардан бачо оварда-
шуда истодани таъсиру ҳаракатро нишон медиҳад: *Ман ҳозир
таърихи ВКП(б)-ро мустақилона омӯхта истодаам.*

Феъли замони ҳозира ҳам ду шакл дорад. Яке шаклест, ки
ба аввали асоси замони ҳозира бо афзудани префикси ме—сохта
мешавад. Ин шакл, чунонки гуфта гузаштем, барои замони оян-
даи наздик ҳам қор фармуда мешавад. Бинобар ин феъли соддаи
замони ҳозира-оянда номида мешавад.

Шакли махсуси замони ҳозира таркибӣ буда, пас аз феъли
асосӣ, ки дар шакли феъли ҳол меояд, бо гузоштани ёридиҳандаи
феъли истодан дар шакли ҳол, ва ба охири ин бо илова наму-
дани бандакҷонишинҳо сохта мешавад: *хонда истодаам.*

14. Феълҳои замони оянда.

Ғайр аз шакли ҳозира-оянда, чунин шаклҳои махсуси замони
ояндаро мебинем:

а) фармоиш: *рав (бирав), хон (бихон), хонон (бихонон),*

б) хоҳишмандӣ—*хонданам, хонданӣ ҳастам,*

г) ояндаи дур—*хоҳам хонд.*

Мисол:

1. *Бо ҳамин ман ҳикояти мактаби ибтидоии худро тамома
кардам, аммо чигуна дарс хонданам, савод бароварданам ва
ба адабиёт шуғл карданамро дар як вақти дигар хоҳам ҳи-
коят кард.* (С. Айни, Мактаби кӯҳна).

15. Сиға.

Дар феъл таъсир ва ҳаракат ё фақат ба равиши оддӣ ҳикоя
карда мешавад, ё ки бо мазмунҳои шарт, амр баён карда ме-
шавад.

Аз ҳамин ваҷҳ ҳам феълҳо шаклҳои гуногун мегиранд. Барои
ифода кардани ҳамингуна маъноҳо шаклҳои гуногун гирифтани
феълҳо сиға ном дорад. Дар забони тоҷикӣ сиғаҳои феъли ҳа-
минҳоянд: *сиғаи амр (фармоиш), сиғаи хабарӣ (ҳикоягӣ), сиғаи
шартӣ.*

Сиғаи хабарӣ (ҳикоягӣ).

Сиғаи хабарӣ (ҳикоягӣ) таъсиру ҳаракатро бе ҳечгуна мазмун
орзу, шарт, гумон, амр, ба тарзи оддӣ ифода мекунад.

*Ман дар завод қор мекунам: падарам пеш деҳқонӣ мекард,
ҳозир агроном мебошад. Заводи мо хобгоҳи умумии зебо
сохт. Собир аз Москва омадааст.*

Сифаи амр (фармоиш).

Сифаи амр (фармоиш) таъсиру ҳаракатро бо мазмуни фармудан, илтимосу хоҳиш ва ташвиқ ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. Укаҷон, мана ин коғаза *гиру* ба ҳавлии беруни Ёрмуҳаммадбой бар. (Р. Чалил, Вохӯрӣ).
2. Гулрӯ, ба ҳавлиатон *даро*,—овози наст ва канда-кандаи Пулод шунда шуд. (Р. Чалил, Вохӯрӣ).
3. Баред, то пагоҳ дар ҳабс нигоҳ *доред*—Пулод ба Салимбой фармон дод. (Р. Чалил, Вохӯрӣ).

Сифаи шартӣ.

Сифаи шартӣ таъсир ва ҳаракатро ки барои иҷрои ягон таъсиру ҳаракати дигар шарт мебошад, нишон медиҳад: *ту равӣ, ман ҳам меравам, билет гирифта тавонам, ҳамин рӯз меравам, вагарна мемонам. Агар медонистам, ман ҳам ме-рафтам.*

16. Тарзҳои феълӣ (намудҳо).

Дар забони тоҷикӣ чунин тарзҳои феълӣ аз ҳамдигар ҷудо карда мешаванд:

- 1) Ба эътибори шохид будан ва ё шунидани гӯянда— а) наклӣ, б) дида.
- 2) Ба эътибори ногаҳонӣ ва ё ба фурсат воқеъ гаштани таъсиру ҳаракат.
- 3) Ба эътибори давом доштан (дар айни замон ва ё бо қарат) ва ё мутлақо шудани қор.

Аз ҷиҳати ин ки гӯянда аз воқеъ шудани қор хабар дораду ё ки аз номи худаш баён мекунад ва ё худ аз қасе шунда ва ё ин ки баъди воқеъ гаштани қор хабардор шуда, пас баён мекунад, ду тарзи феълӣро ҷудо мекунем. Яке аз ин тарзҳои феълӣ ба асоси замони гузашта бо ҳамроҳ қардани бандакҳо сохта шуда, таъсиру ҳаракатро ки гӯянда аз номи худаш баён мекунад ё ки дар воқеъ шуданаш худи гӯянда шохид аст, мефаҳмонад: **меравам, рафтаниам, рафта будам**, ингуна тарзи феълӣ дида ном дорад.

Яке аз тарзҳои дигари феълӣ ҳамин ки аз феълӣ ҳол сохта шуда, таъсир ва ҳаракатро, ки гӯянда аз қаси дигар шунда ва ё ки баъд аз воқеъ шудани он хабардор шуда, пас баён қардаст, ифода мекунад. Ингуна тарзи феълӣ—феълӣ наклӣ ном дорад: **Қодир омадааст, шумо пеши ақом равед будааст, бо шумо ӯ сӯхбат мекардааст.**

Муқоиса кунед.

Дида:	Наклӣ:
<i>рафт</i>	<i>рафтааст</i>
<i>меояд</i>	<i>меомадааст</i>
<i>рафтаниам</i>	<i>рафтаниам будааст.</i>

Аз чихати ин ки таъсиру ҳаракат ба ногоҳ воқеъ гардидааст, ё не, ду тарзи феълиро чудо мекунем: шакли ногаҳонӣ ва тамкинӣ. Тарзи тамкинӣ якбора не, ба фурчаъ воқеъ шудани таъсиру ҳаракатро мефаҳмонад: **меравам, рафтам, хондан гирифт, хонда истодааст.**

Шакли ногаҳонӣ якбора, ногаҳон воқеъ гаштани таъсиру ҳаракатро мефаҳмонад. Ин тарзи феълӣ бо ёридихандаи мондан сохта мешавад: **омада монд, рафта мондааст, мурда мондааст.**

Аз чихати ин ки иҷрои қор ба тарзи мутлақ ифода карда шудааст, ё ки дар давом ва ё худ давому қаррат, дар забони тоҷикӣ чор тарзи феълӣ аз ҳамдигар чудо мешавад: а) феъли мутлақ, б) давомдор (давомдори тарзи I, давомдори тарзи II) в) давоми дар давом, г) қарратдор (мӯлқарратӣ),

а) **рафт, рав, равӣ, рафта буд, рафтани,**
б) **меравам, мерафтам, мерафтааст, омада мемонад, хӯрда мемонд, чӣ мешуд?**

в) **хонда истод, хонда меистод, хонда истодааст, хонда меистад,**

г) **рафтан гирифт, рафтан мегирифт, рафта истодан гир-**

17. Боб ва дараҷаҳои феъл.

Аз рӯи тарзи ҳаракат, маънои дохилии худ феълҳоро ба гуруҳҳо чудо мекунем. Ин гуруҳҳо боб ё ки дараҷаҳои феълӣ номида мешаванд. Дар забони тоҷикӣ чунин бобҳои феълиро мебинем

1) а) феъли гузаранда (мутааддӣ), б) монда (лозим);

2) а) феъли бевосита ва б) бавосита;

3) а) феъли маълум (актив) ва б) маҷхул (пассив);

4) а) яксӯя ва б) дусӯя ё ки ҳамқорӣ (ҳамроҳӣ—шарикӣ);

Ба ҳар кадоми ин боб ё ки дараҷаҳо истода мегузарем.

18. Феъли гузаранда (мутааддӣ) ва монда (лозим).

Мо ду хел таъсиру ҳаракатро чудо мекунем. Яке ин аст, ки ба чизе (объекте) гузаштани таъсиру ҳаракатро тасаввур мекунем: **замин рондан, қалам тарошидан, китоб хондан, мӯза дӯхтан.**

Нишонҳои барҷастаи ингуна феълҳо ҳамин аст, ки бо пурқунандаи бевосита ки дар ҳангоми объекти таъинро нишон доданиш „ро“ (а-я ра) қабул мекунад, омада метавонад: **китобро аз куҷо харидӣ.**

Дигаре ин аст, ки ҳаракати аз тарафи субъект бачо оварда шудагӣ дар тасаввуромон ба чизе намеафтад: **ман ба шаҳр рафтам. Қодир аз Москва омадааст, чой ҷӯшид.** Ингуна феълҳо пурқунандаи бевоситаро қабул карда наметавонанд.

Феълҳои ки таъсиру ҳаракати дар тасаввуромон ба объект мегузаштагиро ифода мекунанд, **гузаранда (мутааддӣ)** ном до-

ранд. Феълхое ки ҳаракати дар тасавурамон ба объект намегузаштагиро ифода мекунад, монда ё ки лозим ном доранд.

Феълхое ҳастанд, ки фақат гузаранда ё ки фақат монда мебошанд; як қисм феълҳо бо як мазмун гузаранда шуда оянд, бо мазмуни дигар монда шуда ҳам меоянд. Масалан: қалам шикаст (қаламро касе нашикастааст, балки худи қалам шикастааст). Таъсири субъект ба объект дар ин ҷо тасаввур карда намешавад. Пас бо ин мазмунаш шикаст феъли монда мешавад.

Қаламро Аҳмад шикаст. Дар ин ҷо худи қалам нашикастааст, балки қалам объект буда, Аҳмад субъект аст. Таъсири *шикастан* ки соҳибаш Аҳмад аст, ба қалам ки объект мебошад, гузаштааст. Инак бо ин мазмунаш шикаст феъли гузаранда мебошад.

19. Феълҳои бевосита ва бавосита.

Дар забони тоҷикӣ ду хел феъл аз ҳам ҷудо карда мешавад: а) феълхое ки таъсиру ҳаракат аз тарафи шахси дар феъл ифода кардашудагӣ иҷро карда мешавад: ман менависам, ту мехонӣ, Қодир мешунавад; б) феълхое ки иродаи шахси дар феъл ифода карда шудагӣ ба воситаи дигар шахс иҷро карда мешавад, яъне худи субъект корро иҷро намекунад, пассив ҳам намемонад, балки ба иҷрои кор каси дигарро мекашад ва ба ҳамин восита кор баҷо оварда мешавад: мӯза дӯзондам, қалам харондам.

Хели якӯми феълҳо феълҳои бевосита, хели дуҷум феълҳои бавосита ном дорад.

Феълҳои бавосита аз феълҳои бевосита бо васл намудани суффикси-он ба асоси замони ҳозира сохта мешавад: дӯз—дӯзон, пӯш—пӯшон, навис—нависон. Ба воситаи ҳамроҳ кардани „ид“, ё худ „д“ асоси замони гузашта (яъне муфрази шахси сеюми гузаштаи мутлақ) ба амал меояд: пӯшонд—пӯшонид, дӯзонид—дӯзонд, рахонид—рахонд, хобонид—хобонд.

Аз баъзе феълҳои гузаранда бо дубора ҳамроҳ кардани суффикси—он феълҳои дувоситагӣ сохта мешавад.

Бевосита

Дӯз
навис

яквоситагӣ
дӯзон
нависон

Бавосита

дувоситагӣ
дӯзонон
нависонон.

20. Феълҳои маълум ва маҷхул.

(Актив ва пассив).

Аз ҷиҳати ин ки субъект актив аст, яъне шахси дар феъл ифода карда шудагӣ соҳиби таъсиру ҳаракат мебошад, ё худ шахси дар феъл ифода кардашудагӣ пассив, яъне соҳиби ҳаракат намебошад, ду хел феълро мебинем:

1) Китобро хондам.

2) Китоб хонда шуд.

Дар мисоли якӯм соҳиби ҳаракат шахси дар феъл ифода кар-

да шудагӣ буда, *ӯ* актив аст. Дар мисоли дуом шахси дар феъл ифода кардашудагӣ кунандаи кор не, шахси дар феъл ифода карда шудагӣ *пассив* мебошад. Яъне кунандаи кор аз ин шакли феъл-хо маълум нест.

Хели якӯми феълҳо феъли маълум ё ки актив ва хели дуоми феълҳо феъли маҷхул ё худ *пассив* ном дорад. Феъли маҷхул ба воситаи феъли ёридиҳандаи **шудан** сохта мешавад.

Дар чумла придекат феъли маҷхул бошад, бандаки-ро мутлақо кор фармуда намешавад.

21. Феълҳои яксӯя ва дусӯя.

(Хамкорӣ—шарокатӣ)

Баъзе феълҳо ҳаракати аз тарафи як ё ки як чанд нафар иҷро карда шудагиро ифода карда, ҳаракати аз ду тараф бачо оварда шударо нишон намедихад: **хондам, хондем, гап задам, ган задем.** Шакли феълиро мебинем, ки ҳаракати аз ду тараф баробар иҷро карда шударо, яъне ҳаракатеро ки ду тараф дар иҷрояш шарокат дошта бошад, ифода мекунад: **гапзанон кардам, гапзанон кардем, гапзанак кардам, гап занакон кардем, занзанак карданд, занзанӣ карданд** ва дигарҳо.

Навъи якӯми феълҳо феълҳои яксӯя ном доранд: навъи дуоми феълҳо феълҳои дусӯя ё ки хамкорӣ ва ё худ шарокатӣ (муштарақ) ном доранд.

22. Феълҳои манфӣ.

Дар ҳарсеи замон ҳам воқеъ нагаштан, иҷро нашудан ё ки инкор намуданро дар феълҳо ба воситаи ҳиссаҳои **на** ифода мекунем: **намеравам, нахондаам.**

Ҳиссаҳои **на** ба аввали феъл ҳамроҳ карда мешавад: **надидаӣ, надаромадаӣ.**

Дар феълҳои пайваста ҳамчун префикси „ме“ пеш аз ёридиҳандаи феъли гузошта мешавад: **кор намеояд, дам назад, фиристода намешавад, дарнагирифт.**

VIII.

ЗАРФ.

Зарф яке аз ҳиссаҳои нутқ буда, тарзи амал ё вазъиятҳои гуногуни воқеъ шудани ҳаракат (кор)-ро ифода мекунад.

Зарф бештар ба феъл мутааллуқ буда, чӣ тавр, кучо, кай ва ба чӣ мақсад воқеъ шудани ҳаракат (кор)-ро нишон медиҳад.

Зарф ба сифат ва ба зарфи дигар низ тааллуқдор шуда, ҷиғунагии онро ҳам равшан карда метавонад.

Зарфҳо дар забони тоҷикӣ ё аз дигар категорияҳои калима сохта мешаванд ё баъзе аз категорияҳои калима ба вазифаи зарф меояд.

I. Ҳар як сифат мувофиқи функцияаш муайян карда меша-

вад. Агар сифат барои муайян кардани исм омада бошад сифат мешавад ва агар барои равшан кардани феъл омада бошад зарф ба шумор меравад. Масалан, агар мо—*бачаи нағз, кори хуб, корди тез*—гӯем, дар ин ҷо калимаҳои нағз, хуб ва тез сифати калимаҳои бача, кор ва кордро мефаҳмонад. Агар мо—*вай нағз хонда истодааст, хуб кард, ки ба хондан рафт ва тез тамом карда меояд*—гӯем, калимаҳои нағз, хуб ва тез феълро равшан карда, функцияи зарфро адо мекунад. Инак, бештарини сифатҳо ба вазифаи зарф ҳам кор фармуда мешаванд.

II. Калимаҳои ҳам ки бо суффиксҳои *ҳо, он, она (ёна)* сохта шуда, пеш аз феълҳои меоянд, зарф ҳисоб меёбанд, *ҳо—борҳо омадем, ки туро бинам.*

он—бахорон оби ин чашма гарм мебошад.

Шодӣ ногаҳон аз дар даромад.

она (ёна)—Мо кори каналро рӯзона тамом нанамудем ва шабона баргаштем.

III. Ба калимаҳои бо илова шудани пешояндҳои ҳамчун префикс низ зарф ташкил меёбад. Масалан: *Агар барвақтар ҳолӣ шавам, меоям. Қодир банағзӣ ва хубӣ омад.*

Дар ҳақиқат ҳам ин роҳи бераҳа бисъёр соз омад.

(С. Айни, Марги судхӯр).

IV. Зарф аз худ феъл ҳам сохта шуда, феълро равшан мекунад. Мисол: 1. *Турсун хандон-хандон баромад.*

2. *У нолакашон мегуфт.* (С. Айни, Марги судхӯр).

3. *Ёдгор табассумкунон гуфт.*

4. *Қорӣ Ишқамба рӯйканон ва мӯйканон ба пеши қушбегӣ ва қозикалон давид.* (С. Айни, Марги судхӯр).

V. Як қисм калимаҳои худашон ба категорияҳои зарф меаюнд. Чунончи: *Имрӯз, имшаб, дина, парирӯз, фардо, пасфардо* ва ғайра.

VI. Зарфҳои таркибӣ бештар ба аввали сифатҳои бо гузошта шудани калимаҳои *ба таври, ба тариқан, ба тарзи* ташкил меёбанд. Мисол: *Ман ба таври қатъӣ мегӯям, вай ба тариқан ошногӣ гуфт.*

VII. Як қисм зарфҳои бо суффикси *ан-ян* сохта мешавад: *шакл—шаклан, одат—одатан, қатъӣ—қатъиян.*

VIII. Баъзе зарфҳои бо такрор кардани калимаҳои сохта мешавад: *ду-ду, се-се, оҳиста-оҳиста, гармогарм, пеш-пеш.*

Гуруҳи аз зарфҳои аз рӯи маъно ва функцияшон ба дараҷаҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. Зарфи миқдор ба саволи *чӣ қадар?* ҷавоб медиҳад. Масалан: *хеле зиёд, кам, бисъёр, ин қадар, он қадар, ниҳоят, ҷудо, дучандон.*

2. Зарфи макон ба саволҳои *дар кучо? ба кучо? аз кучо?* ҷавоб медиҳад. Мисол: *Ин ҷо, аз ин ҷо, он ҷо, аз он ҷо, хар ҷо, ҳама ҷо, ҳеч ҷо, ҷо-ҷо.*

3. Зарфи замон ба саволҳои *кай? чӣ вақтӣ* ҷавоб медиҳад. Монанди: *Имрӯз, имшаб, дирӯз, дишаб, фардо, ҳамеша, ҳечгоҳ, ҳеч вақт, ҳозир, акнун, шабона, рӯзона.*

4. Зарфи тарзи амал ба саволҳои чӣ тавр? чигуна? ҷавоб ме-
диҳад: **Ногаҳон, зуд-зуд, охиста-охиста, кахрамонона, нағз,
хуб.**

5. Зарфҳое, ки шубҳаро ифода мекунанд. Ҳамчун: **балки,
шояд, эҳтимол, эҳтимол ки.**

6. Зарфҳое ки тасдиқро ифода мекунанд: **Ҳа, албатта, бале,
оре.**

7. Зарфе ки инкор карданро мефаҳмонад: **не (на).**

Мисолҳо:

1. *Бой аввал Сороро дуруст надида бошад ҳам, дар вақ-
ти рӯймолро аз дасташ гирифтани ӯ, ба ӯ бо назари „хари-
дорӣ“ нигоҳ карда дид.* (С. Айни, Ятим).

2. *То саҳаргоҳон ситора мешумар? Гуфтам ба чашм.*
(Камоли Хучандӣ, аз Намунаҳои адабиёти тоҷик).

3. *Имрӯз мо дувоздаҳ гектар заминро ҳамвор карда, ба
кишт тайёр карда мондем.* (С. Айни, Гуломон).

4. *Бигӯ рӯди Ваҳшӣ ки ҳолат чӣ навъ?*

Дар ин давраи нав ҳаёлат чӣ навъ?

Чаро ваҳшиёна садо мезанӣ?

Валекин асирона по мезанӣ?

(Миршакар, Баҳори ҷавонӣ).

5. *Булбул ба чаман нолақунон омад маст,*

Дар шохи гули хушк биёмад, биншаст.

(Р. Ҷалил, Кӯҳистони тоҷик).

6. *Душман кӯр-кӯрона меомад.* (Р. Ҷалил, Тормор).

7. *Шарикон давон-давон ба пеши нонвойхона омада исто-
данд.* (С. Айни, Дохунда).

8. *Ба хушӣ ва хурсандӣ тӯятро гузаронидем.*

(С. Айни, Дохунда).

9. *Мо камбағалонем ки бе ҷомаву бе ҷой, дар бандагии бой,
Кардем бисе меҳнати тоқатшиканона, рӯзона, шабона.*

(С. Айни, Таронаи камбағалон, аз Ёдгорӣ).

1. Дарачаҳои қиёсии зарф.

Мо дарачаҳои қиёсии сифатро дида гузаштем ва муносибати сифату зарфро ҳам таъин кардем. Дар забони тоҷикӣ зарфҳое ки аз сифат ба зарф гузаштаанд монанди сифатҳо дарачаҳои қиёсиро соҳиб мебошанд.

Дарачаҳои қиёсии зарф ҳам монанди дарачаҳои қиёсии сифат бо суффикси тар сохта мешавад: *бисъёр хон—бисъёртар хон,
зуд ой—зудтар ой, нағз гап зан—нағзтар гап зан.*

Бештарин зарфҳои аз дигар категорияҳои калима сохташуда-
гӣ, ё ба вазифаи зарф гузаштагӣ ҳам дарачаҳои қиёсиро дорад: *ақиб ист-ақибтар ист, пеш биё—пештар биё, бегоҳӣ меоям—
бегоҳтар меоям.*

ПЕШОЯНДХО.

Пешояндхо ҳиссаи номустакили нутк буда, дар чумла алокаи байни ҳамдигарии калимаҳоро (алокаи пуркунандаро бо хабар) мефаҳмонад. Вазифаи пешояндхо ниҳоят мураккаб буда, бештаринашон барои адо намудани вазифаи ҳамдигар омада метавонанд:

Пешоянди ба. Ин пешоянд асосан барои таъин кардани сӯй хизмат мекунад.

Мисолҳо:

1. *Шодӣ ба шаҳр меравад.*

2. *Холиқ ба бародараш мактуб навишт.*

3. *Зи зина сар бадар кун, эй дил, эй дил*

Ба рухсорам назар кун, эй дил, эй дил.

Ба ҷои об оташ борад аз чашм

Аз ин оташ ҳазар кун, эй дил, эй дил.

(Лохутӣ).

4. *Ба ту ҳаёти нави пешрав муборак бод!*

Ба сӯи ғолибият тозудав муборак бод!

(Хадья, шеъри Дехотӣ).

Эзоҳ: а) Баъзе вақтҳо дар чумла пешоянди ба истеъмом карда нашавад ҳам ба маънои чумла халал намерасад: *Чӯра Тошкент рафт, Ориф Москва меравад.*

б) Баъзе вақтҳо пешоянди ба рӯи предметро нишон медиҳад. Монанди: 1. *Ба тахта хат навиштам.* 2. *Ба кӯча санг фарис карданд.*

Дар адабиёти манзума, агар ин пешоянд дар аввали ҷонишинҳои (он), (ин) ва (ӯ) омада бошад, ба охираш як овози д ҳам оварда мешавад.

1. *Бадӯ гуфт Рустам ки: „Эй номҷӯй“*

Накардем ҳаргиз чунин гуфтугӯй!

(Фирдавсӣ, Шоҳнома).

2. *Ба Лохутӣ аз меҳрубониҳои ту гуфтам*

Бадин сон раҳнаҳои қалби ӯро дӯхтам бе ту.

(Лохутӣ).

Ин пешоянд дар баъзе шеваҳо пасоянд шуда меоянд: *Мактаб-ба меравам.*

Пешоянди дар: Ин пешоянд дар дохили замон ва маконе воқеъ гаштани таъсир ва ҳаракатро ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. *Моён дар мактаб сӯҳбат мекунем.*

2. *Раҳмон дар Тошкент зиндагонӣ мекунад.*

3. *Ҳабиба дар соли оянда техникумро тамома мекунад.*

4. *Колхозии мо дар соли 1927 ташкил ёфта буд.*

Дар баъзе мавқеъҳо зикр шудан ва ё нашудани пешоянди дар ба маънои чумла халал намерасонад.

Монанди: *Мактаби колхозӣ соли гузашта ташкил шуда буд.*

Гоҳо ба ҷои пешоянди **дар** дар назм пешоянди **андар** омада, ҳамон вазифаро адо менамояд.

Ин пешоянди **андар** бештар дар адабиёти классикӣ ва қисман дар адабиёти имрӯза ҳам дида мешавад.

Мисолҳо:

1. *Яке мушт зад ба сару гарданаш
Ба хок андар афтод ларзон танаш.*

(Фирдавсӣ, Шохнома)..

2. *Ашкам андар дидаву май дар сабу боқӣ намонд
Оҳам андар синаву дам дар гулӯ боқӣ намонд.*

(Лохутӣ)..

3. *Андар ватани озод*

Озодии матбуот,

Озодии эҷодаст,

Озодии таҳсилот.

(Миршакар, Шоир Маяковский, аз Хадья)..

Дар баъзе шеваҳо пешоянди **ба** ҳамчун пасоянд кор фармуда шуда, функцияи пешоянди **дарро** ифода мекунад.

Ҳамчун:

Хоҳарам идораба кор мекунад:

Олим боғба саёҳат мекунад.

Пешоянди **бар**. Ин пешоянд асосан боло ва рӯи чизеро ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. *Вай бар болои паҳоли нам ва рутубатнок мехобид.*

2. *Бархез, агар ки ор дорӣ,*

Бар зидди ҳамон лицом карда.

(Лохутӣ)..

3. *Бар сари мо ҳамчу ҷӯи об мерезад зиё
Шаҳрҳо, қишлоқҳо равшан шуда чун бахти мо
Бар дару боми халоқ нурборон мекунад.*

(Турсунзода, Мамлақати тиллоӣ).

Пешоянди **бо**: Вазифаи асосии ин пешоянд аз инҳо иборат аст:

I. Олат ва воситаи асбоби ҳаракатро ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. *Колхозчиён канали калони „Фарғонаро“ бо каланд кофта
истодаанд.*

2. *Эй коргари асири имрӯз*

Фардо чу шавӣ тамоман озод

Бо чаккуши хешу доси деҳқон

Вайрона кунӣ ҷаҳони бедод.

(Лохутӣ).

II. Дар иҷрои ҳаракату кор бо кунандаи он ҳамроҳ ва шарик будани касеро мефаҳмонад.

Мисолҳо:

1. *Тудай заҳматкаши рӯи замин бо мо бувад,*

Ояти фатҳу зафар-ҳизби Ленин бо мо бувад.

(Лохутӣ)..

2. *Нишастам дӯш ман бо булбулу парвона дар якҷо*

Сухан гуфтем аз бемехрии ҷонона дар якҷо.

(Лохутӣ)..

III. Роҳ ва хату ҳаракатро нишон медиҳад.

Мисолҳо:

1. *Мо аз Конибодом ба Чоркӯҳ бо давони Исфара рафта будем.*

2. *Талабагон ба қишлоқи Равот бо роҳи дашт рафтанд.*

а) Пасоянди катӣ ва қатӣ ҳам дар баробари пешоянди бо функцияи ҳамин пешояндро ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. *Каланд катӣ ҷӯй кофтам.*

2. *Шукур катӣ ба кино рафтем.*

3. *Саттор қатӣ дар як хона зиндагонӣ мекунем.*

Пешоянди аз: Ин пешоянд асосан баромад, ибтидо ва сарчашмаи қору ҳаракатро ифода мекунад.

Мисолҳо:

1. *Бишуд Маздаку боғ букшод дар,
Ки бинад магар дар чаман борвар.
Ҳамон гаҳ чу дид аз танаш рафт ҳуш,
Баногоҳ баромад аз ӯ хуруш.*

(Фирдавсӣ, Шохнома).

2. *Аз ман ба таҳрики рақиб ранҷида ёрам;*

Эй вой, бар ҳоли ману бар рӯзгорам.

Азбаски фиғон кардам дар фироқи ҷонон,

Ҳамсояҳо оқиз шуданд аз оҳи зорам.

Аз тоби мӯяш дар парешонӣ шудам ман.

Дар пеши рӯяш банди фонӣ шудам ман.

Чун дил рабуд аз дастам, дилбар тарки ман кард.

Бечора ман, акнун на дил, на дилбар дорам.

(Лохутӣ).

3. *Юлдош аз даромади колхоз маълумот дод.*

А) Ин пешоянд роҳ ва хату ҳаракатро ҳам нишон медиҳад:

Мисолҳо:

1. *Аз ин роҳ ба Тошкент рафтан мумкин нест.*

2. *То қатраи хун ки дар бадан ҳаст,*

Аз қабҳаи ҷанг намебароям.

(Миршакар, Табрики падарон, аз Хадья).

Пешоянди **барои**: Ин пешоянд барои ифода намудани сабаб, мақсад ва махсусият ёрӣ медиҳад.

Мисолҳо:

1. *Мо барои хондан ба Сталинобод омадем.*

2. *Ёдам меояд, ба ҷӣ сахтиҳо*

Барои дигарон мо ҷон мекандем,

Ба ҷӣ сахтиҳо ва бадбахтиҳо

Он ҷонро барои як нон мекандем.

(Лохутӣ).

Ба ҷои пешояндаи **барои** пешояндаи мураккабӣ аз **барои** низ қор фармуда мешавад.

Мисол:

Аз барои маст кардан як нигоҳат бас бугад,

Ошиқи рӯи туро ҳоҷат набошад бо шароб.

*Аз барои рӯи ту кӯтоҳии мӯ айб нест,
Хусни ту дилро ба сӯи худ кашонад бетаноб.*

(Лохутӣ).

Дар як чанд шеваҳо маънои **барои** ба воситаи пасоянди **ба** низ ифода карда мешавад.

Мисолҳо:

1. *Шумоя шуниданба омадам.*
2. *Ман кор карданба омадам.*

Пешоянди то:

Ин пешоянд асосан барои нишон додани интиҳои ҳаракат хизмат мекунад. Ин пешоянд 2 функцияро ифода мекунад.

1. Ифодаи интиҳои масофа.

Мисолҳо:

1. *Аз ин ҷо то Тошкент 2-рӯза роҳ мебошад.*
2. *То Ҳинд бувад маҳзани ризқи Ландан
То шарқ ниҳад ба ҳукми мағриб гардан*

(Лохутӣ).

2. Интиҳои замон.

Мисолҳо:

1. *Холиқ то моҳи октябр курсро тамом мекунад.*
2. *Раҳмон то пагоҳӣ рӯз қаровулӣ мекунад.*

3. *То ҳаст миёни коргарҳо „ту“ ва „ман“,
Аз нури комун ҷаҳон нагардад равшан.*

4. *То чанд кунӣ ҳамеша эҷод
Вонгаҳ бахшӣ ба муфтхӯрҳо?
То кай ҳамаҷо қусури обод
Ҳозир куню диҳӣ ба харҳо?*

(Лохутӣ).

Пешоянди то. Барои ифодаи сабаб ва мақсад низ меояд.

Мисолҳо:

1. *Омадам, то шуморо бинам.*

То ифодаи шартро ҳам нишон медиҳад. Чунончи:

1. *То худатон ба сари канал наравед, корҳои мусобиқаи
социалистӣ ба роҳ монда намешавад.*

2. *То шумо наомадед, хондан сар нашуд.*

Х.

ДАР БОРАИ ПАЙВАНДАКҲО.

Пайвандакҳо ҳам ҳиссаи номустакили нутқ мебошанд: як хели пайвандакҳо барои ба ҳам пайванд кардани калима, ҷумла ва хели дигари пайвандакҳо барои тобеъ кардани ҷумлаҳо хизмат мекунанд. Мана пайвандакҳои асосӣ инҳоянд: **ва**, **ҳам**, **вале**, **ки**, **лекин**, **аммо**, **зеро**, **зеро ки**, **чаро ки**, **чунки**, **агар**, **ё**, **ё ки**, **чи**, **азбаски**, **то ки**, **бинобар ин** ва ғайраҳо.

Гуруҳе аз пайвандакҳо барои ба ҳам пайванд кардани калимаҳои якҷинсаи ҷумла ва ҳам ҷумлаҳои баробархуқуқ хизмат мекунанд.

Мисолҳо:

1. Холиқ ҳам Чӯра ба Тошкент рафтанд.
2. Ҳалима ва Фотима ба дарс даромаданд.
3. Шамол монд ва офтоб баромад.

Б) Гуруҳе аз пайвандакҳо барои тобеъ кардани ҷумлаҳои ки яке аз он ба дигараш тобеъ аст, хизмат мекунанд.

Мисолҳо:

1. *Одина аз тарафи Арбоб Камол бим дошт, бинобар ин рӯзона ва рӯйро ба қишлоқ даромаданро ба худ салоҳ надонист, маркаби худро ба чаро сар дода, худ то шаб ба дарае хобид.* (С. Айнӣ, Одина).

2. *Ман аз ин сухани охирини ӯ пай бурдам ки Ҳанӯз шубҳаи ӯ дар ҳақиқи ман боқист.* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

3. *Дили ҷавон Ҳанӯз ба ин духтар банд нашуда буд, лекин нигоҳҳои гоҳ-гоҳии он, гӯё вайро ба тарафи худ мекашид ва ӯ ба дили ӯ тухми муҳаббат мекорид.* (С. Айнӣ, Дохунда).

4. *Қори Ишкамба хост, ки худаш пештар рафта зудтар хабари хушро шунавад, аммо лои ин тарафи роҳ ба гузаштани пиёдагон роҳ наредод.* (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

5. *Мурод ба ин гонҳои бой чизе нагуфт, аммо гӯспандонро ба ҳавлӣ дароварда истода худ ба худ ғур-ғур кард.*

(С. Айнӣ, Ятим).

6. *Аз ин рафторам худам ҳам иззо кашадам.*

(Ҳаким Карим, Хаппак).

7. *Азбаски шавҳари ин зан таҳдид карда будааст, ки агар ӯ назояд, талоқашро медиҳад, зан тақлифи эшонро қабул мекунад.*

(Абдухолиқзода Қ. Намоз).

8. *Намоз номи эшонро ба забон наронд, зеро медонист ки агар ин камбағалони моли эшон буданашро фаҳманд, албатта ибову андеша карда намегирифтанд ва аз „дуои бади“ ӯ метарсанд.*

(Абдухолиқзода Қ. Намоз).

9. *Аҳли маҷлис маро намешинохт, зеро ки ман ба ин район фақат ду рӯз аз ин пеш омада будам.*

(Ҳаким Карим, Хаппак).

10. *Аз девона ҳеҷ кас намеранҷад, бинобар ин ҳар чанд ин ҳаракати ӯ ба ман аввал сахт расида бошад ҳам зуд аз дилам баровардам, ҳатто ба ҳоли ӯ ки бояд ҳамеша дар азоб бошад, раҳмам омад.*

(С. Айнӣ, Марги судхӯр).

11. *Намоз дид, ки берун осудааст, шаб ҳам бевақт шуд, вақти фаолият расид, бинобар ин болои гапро кушода гуфт.*

(Абдухолиқзода, Намоз).

Намоз ҳамин ҳаракати Эшбӯриро фаҳмида ва аҳволи эшонро дида қариб хандида фиристодани буд, вале навъе карда худдорӣ намуд.

(Абдухолиқзода, Намоз).

XI.

ХИССАЧАҲО.

Ҳиссаҷаҳо ҳам яке аз ҳиссаҳои номустақили нутқ буда, ба маънои ҷумла ва ё аъзоҳои вай каму беш дигаргунӣ мебарора-

ранд. Мана ҳиссачаҳои машҳур ҳаминҳоянд: ҳаргиз, асло, нахот, нахот ки, ҳатто, эҳтимол, мабодо, магар, оре, оё, на, не, на ин ки, кошкӣ, шояд, шояд ки, фақат, танҳо, охир,-ку,-а,-мӣ,-чӣ,-дия (-да).

Ҳиссачаҳоро аз рӯи функцияшон ба гурӯҳҳои асосии зерин ҷудо мекунем.

I. Ҳиссачаҳое ки ба чизҳои дар ҷумла баён карда шудагӣ чӣ хел муносибат доштани ғӯяндаро ифода мекунанд.

Мисолҳо:

1. *Надида бошам ҳам фақат ба Тошкент қоил будаму, халос.*
(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).
2. *Дар зери таъсири ҳамингуна гуфтугӯҳо ва иғвоҳо Розики бечораро ҳатто амаки худаш ҳам аз дар ронд.*
(Абдушукӯр, Очеркҳо, аз Хадья).
3. *Магар ин ошноӣ ту навқори ба ман ноҳолдонаст, ки аз дунболи ман афтадааст?*
(С. Айни, Марги судхӯр).
4. *„Шояд барои шӯхӣ дарро баста, ҳаққи маро ва оши барзиёдари дар дег монда бошанд“ гӯён сарпӯшо бардоштам, ки дег лесидагӣ аст ва монанди оинаи сиёҳ медурахшад.*
(С. Айни, Марги судхӯр).
5. — *Шумо дар хонаи худатон ҳам ҳеҷ ош мехӯред?—ман пурсидам.*

— *Ҳаргиз!*—*гуфт ӯ ва давом кард.* (С. Айни, Марги судхӯр).

6.— *Охир, ман он ҷо ба пеши кӣ меравам ва кихоро гирифта меорам?—гуфтам бо тааҷҷуб.* (С. Айни, Марги судхӯр).

II. Ҳиссачаҳое ки ҳамчун суффикс ва префикс ба ҳамроҳ карда калимаҳо мешаванд:

Мисолҳо:

1. *Охир, вай роҳ буд-мӣ? Фақат аз кӯчаҳои шаҳр ва боғоти Самарқанд як қадар осудатар гузаштем.*
(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).
2. *Сариосиё ҳамин бошад, ғалатӣ-ку?*
(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).
3. — *Охир, ин ҷо даруни шаҳр-ку?*
(Б. Умарӣ, Сайқали рӯи замин).
4. — *Эй, Қодир-мӣ? Салому алайкум...*
(Р. Қалил, Шеърҳо ва хикояҳо).
5. — *Бӯза хӯрдӣ-мӣ?—мегӯям, ҳеҷ занам намешунавӣ, хӯш, аҳволат чӣ тавр? бачаву качагонат саломат-мӣ?*
(Р. Қалил, Шеърҳо ва хикояҳо).
6. *На мулкам ҳасту, не молам,
На кас пурсад зи аҳволам,
Зи шаб то рӯз менолам,
Дар ин кӯҳсори бегона.*
(С. Айни, Дохунда).

7. Ёдгор:

— *Уҳ, „ҳокими Сари-Чӯй“ ин ҷо будааст-ку:*

— *Ёдгор! Ту „Шоҳдухтар“ ро медонӣ?*

— *Донӣ, гӯй!*

— *Шоҳдухтар худи ту-дия.* (С. Айни, Дохунда).

НИДО.

Нидо ҳам ҳиссаи нутқ буда, барои ифода кардани ҳиссиёт ва ҳаяҷон хизмат мекунад.

Мисолҳо:

1. — *Уҳ!* Акрам тўпчибошӣ аз кадом гӯр зинда шуда омад-а? (С. Айнӣ, Дохунда).

2. — *Оҳ,* магар ту Гулнор нестӣ?!...—*гуфта* як қад парид, зани жулидамӯ ки бо ин сухани мард хомӯш монда буд, ба пурсанда як сония нигоҳ карда истод ва якбора:

— *Воҳ!* Ту Ёдгорӣ ман ҳастӣ,—*гӯён* худро аз болои минбар ҳаво дод. (С. Айнӣ, Дохунда).

3. *Эй,* роҳаки качмакач ҳалокам кардӣ,
Бемор намуди, синачокам кардӣ!

(Фольклор, аз Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

4. *Уф...!* Нону намаки Азимшоҳ аз ҷигаратон занад,—*гӯён* аз ҳавлӣ баромада рафт.

(С. Айнӣ, Дохунда).

5. *Эй* ағба кунун шунав ки мо ободем
Он роҳи туро ба барфу борон додем.

(Фольклор, аз Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

6. *Халқи ҷаҳон дар ҳаққашон шеърхон*
— *Шаъну шарафҳо ба шумо фотехон!*

— *Вива Сталин,—зафари одамӣ!*

— *Ура, ба устоди напанинчиён!...*

(П. Деҳотӣ, Машъали Қутби Шимол, аз Хадья).

Аз мисолҳои дар боло нишон дода шуда калимаҳои *ӯҳ, оҳ, воҳ! уф...!*, *Эй, ура* ва *э* нидо мебошанд.

Ба ғайр аз ин калимаҳои *уф, эҳ, тақ-тақ, тап-тап, хай-хай, гумбур-гумбур, киш-киш* ва монанди инҳо низ ба нидо медароянд.

Пас маълум мешавад, ки нидо аз рӯи маъно ва вазифа гуногун мебошад. Аз рӯи маъно ва вазифаашон нидохоро ба се гуруҳи калон ҷудо кардан мумкин аст:

I. Онҳое ки ҳиссиёт ва ҳаяҷонро ифода мекунанд.

Мисолҳо:

1. — *„Уҳу,* инҳо ҳамон мӯъминҳои пок ва мусулмони холиси ростгӯи муқаррарӣ-ку“—*гуфт* худ ба худ Қозикалон зери лаб ғур-ғур кунон. (С. Айнӣ, Марги судхӯр).

2. — *Эй* деҳқонони камбағал ва миёнаҳол, *Эй* мардикорон ва ятимон, *Эй* ғуломони пештара ва меҳнаткашон! Фардо дар шӯрои деҳа ҷамъ шавед, дар он ҷо дар бораи колхоз машварат мешавад!!—*гӯён* садое баромада овози азонро пахш кард.

(С. Айнӣ, Ғуломон).

3. — *О,* мо барои хӯрдан нон надорему,—*мегуфт* писари модар,—*75 тиллоро* аз кадом гӯр ёфта медиҳем.

(Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

II. Онҳое ки барои хитоб кардан ба шахсе ва ё барои муроҷиат ва барои ҷеғ задан, ҳай кардан ва ё ба ҳаракатҳои дигар даровардани ҳайвонҳо кор фармуда мешавад.

Мисолҳо:

1. *Аз тарафи дарвоза садои „иш... ишшш...“ омад хӯҷаи ним-хез шуда нигоҳ кард, ки ду нафар деҳқон панҷ хари пурборро ба ҳавлӣ медароранд.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

2. *Одина аз ин ҳол гумон бурд, ки ба рама гург вохӯрдааст, барои донишмандии чигунагии аҳвол, аввал ором додани гӯспандро лозим донист, бинобар ин „ҳей-ҳей“ гӯён, ба нармаи ва оҳистагӣ онҳоро ба як гӯша ғундошт.*

(С. Айнӣ, Одина).

3. *Оянда:—Собир! ўй Собир!—гуфта фаръед кард.*

(С. Айнӣ, Дохунда).

III. Онҳое ки садоварҳо, яъне овозҳои тақлидӣ (хоҳ ба овози ҷондорҳо ва хоҳ дигарҳо), садо ва ҳаракатҳои ашё ва ҳодисаҳои табииро ифода мекунанд.

Мисолҳо:

1. *Дар гулзори ағба ки дар он гулу лолаҳои дар шаҳру саҳро диданашаванда нашъунамо кардааст, чаҳ-чаҳи булбулон, қа-қа-қайи кабкҳо, ҷурукқаси ҷурҳо, садоҳои гуногуни паррандагонии гуногун музикаи форамеро ташкил мекунанд, ки оҳангаш ба мақомҳои оркестри қаз хеле наздик аст.*

(Р. Чалил, Шеърҳо ва ҳикояҳо).

2. *Акнун асп бисъёр бо эҳтиёт қадам мегузошт, пеш аз ҳар қадам задан ба зерӣ пояш теғ кашида нигоҳ карда ду-се сония фаҳх-фаҳх-кунон меистод...*

(С. Айнӣ, Марги судхӯр).

3. *Гурум...*

Гурум...

гурум...

Ин корвони оташбор

Ба пеш медаваду

пеш меравад ҳамвор.

Тапар...

Тапар...

Тапар...

Ин чархҳои фӯлодӣ

Ба гардишанд

Ба болои рельсҳои қатор.

Шабар...

Шабар...

Шабари

Мавҷҳои оби Аму

Ба гӯш мерасад

Ҳамчун навои мусиқор.

Шибир...

Шибир...

Шибирӣ

Донаҳои борон бин.

(Пайрав Сулаймонӣ, Маҷмуаи шеърҳо)

МУНДАРИЧА

Саҳифа

Саҳифа

I. Муқаддима	3	3. Ишораҷонишин	40
II. Чумла ва калима	4	4. Ҷонишинисоҳибишора	40
III. Аъзоҳои чумла	5	5. Пурсишҷонишинҳо	41
IV. Алоқаи калимаҳо дар чумла ва ҳелҳои алоқа, калимабандӣ	7	6. Ҷонишини таъинӣ	42
V. Состави калима	8	7. Ҷонишини номуайян	42
VI. Сохти морфологии забони тоҷикӣ	10	8. Ҷонишини манфӣ	42
1. Принципҳои калимабандӣ	10	VII. Феъл	43
2. Принципҳои калимасозӣ	10	1. Тағбирӣёбии феълҳо	44
I. Категорияҳои калимаҳо (Ҳиссаҳои нутқ)	11	2. Шахсо дар феъл	45
II. Исм	11	3. Шаклҳои муфрад ва ҷамъи феълҳо	46
III. Категорияҳои исм	12	4. Асосҳои феълӣ	47
1. Исми ҳос ва ом (ҷинс)	12	5. Шакли ҳол	48
2. Исмиҳои конкретмаъно ва абстрактмаъно	12	6. Сифатҳои феълӣ	48
3. Исмиҳои ҷондор ва бечон	13	7. Сифати феълии тарзи яқум	48
4. Исмиҳои танҳо ва ҷамъ	13	8. Сифати феълии тарзи дуҷум	49
5. Қоидаҳои ҷамъбандии исмиҳо	13	9. Масдар	49
6. Исми ҷомеъ	15	10. Кор фармудани бандакҷонишинҳо бо асосҳо ва шаклҳои бешаҳси феъл	49
7. Ҷамъбандӣ дар баъзе таркибҳо	16	11. Замонҳо дар феъл	51
8. Шаклҳои ки ҷинсиятро далолат мекунад	16	12. Феълҳои замони гузараша	51
9. Категорияи номуайяни ва танҳои дар исмиҳо	17	13. Феълҳои замони ҳозира	53
10. Дар бораи суффиксҳои исмиҳо	17	14. Феълҳои замони оянда	53
11. Суффиксҳои исмиҳо	18	15. Сифа	53
12. Исмиҳои мураккаб	24	16. Тарзҳои феълӣ (намудҳо)	54
13. Исмиҳои мураккаби кӯтоҳ кардашуда	26	17. Боб ва дараҷаҳои феъл	55
IV. Сифат	26	18. Феъли гузаранда (мутаадӣ) ва монда (ложим)	55
1. Ҳелҳои сифат	27	19. Феълҳои бевосита ва бавосита	56
2. Дараҷаи сифат	28	20. Феълҳои маълум ва маҷхул	56
3. Сифатҳои сохта	29	21. Феълҳои яқсӯя ва дуҷсӯя	57
4. Суффиксҳои сифатсоз	30	22. Феълҳои манфӣ	57
5. Сифатҳои мураккаб	33	VIII. Зарф	57
V. Шумора	34	1. Дараҷаҳои қиёсии зарф	59
1. Ҳелҳои шумора	35	IX. Пешояндҳо	60
2. Нумеративҳо	37	X. Дар бораи пайвандакҳо	63
VI. Ҷонишин	37	XI. Ҳиссаҷаҳо	64
1. Ҷонишини шахсия	37	XII. Нидо	66
2. Ҷонишини нафсӣ	38		

Т А С Х Е Х

Саҳифа	Сатр	Чоп шудааст	Хонда шавад -
7	1 аз поён	хавлию боғ дорем	хавлию боғ дорем
11	14 аз боло	ҷонишин, зарф	ҷонишин, феъл, зарф
13	13 аз боло	модарам	Надорам
13	14 аз боло	ки бар	ки аз бар
14	26 аз боло	зуммурадинбарг	зумуррадинбарг
25	15 аз боло	донишмандони	донишмандонаи
31	20 аз поён	лидоси	либоси
42	2 аз поён	нафӣ	нафӣ
43	10 аз боло	умуму	умумӣ
45	23 аз боло	бинам	бинем
52	1 аз поён	будет	будед
57	14 аз боло	ған задем	ған задем
60	14 аз поён	Ба Лоҳутӣ аз	Ба Лоҳутӣ сухан аз
64	20 аз поён	камбағалони	камбағалон
65	26 аз боло	ба ҳамроҳ карда кали- маҳо мешаванд	ба калимаҳо ҳамроҳ карда мешаванд

Заказ № 808